

Bo Simataa Akapelwa ba. pepezwi mwa Litokelo mwa sikiliti sa Sesheke ka silimo sa 1939. Ba keni sikolo fa Mwandí (Sesheke), kwa Lukona, Sefula, Evelyn Hone College, ni kwa Perth, Australia. Ba lutile fa Coillard Boys' School mwa Libingi, Monze Primary School, Linda (Livingstone Day) Secondary School ni kwa Malcolm Moffat Teacher Training College. Ha ne ba nola buka ye ne ba sweli situlo sa bu Education Officer, Ministry of Education.

Bupilo Bwa Sepo ki buka moo ku iputezi tuto ye tuna ku mubali ya lakaza ku ikatulusa, ni ku mwan'a sikolo ya ituta puo ya Silozi.

SEPO ki musizana yo munde, mwan'a ndwalume. Buka ye i talusa za sikolo sa hae ni linyalo la hae ku muituti wa sifanu;

GRUGOW LIBANAMBANDA, munn'a Sepo, a mu keyela a man'ó ya kwa lituto ze pahami kwa Costa Rica;

Lu utwa hape za linyalo la Sepo la bubeli ku KUSHWAMALENA, siconi sa mwa tolopo ya likangate mwa buse mo ku pila Maswina, Makaranga, Mahumbe ni mishobi ye minwi cwalo;

KACIKICI, mwan'a Sepo wa ku pepa ku Grugow Libanambanda, u tolela naha . . . Bunde bu suluhile!

LOZI

Lozi
Lozi
-P. J.

BUPILO BWA SEPO

S. Akapelwa

neczam

BUPILO

BWA SEPO

S. Akapelwa

neczam

9504J

FEB 13 1973

Copyright by S. Akapelwa, 1970

First published by

National Educational Company of Zambia Ltd., Lusaka, 1971

Printed in Kenya by

Kenya Litho Limited, Nairobi

MANZWI A MUÑOLI

Puo ya Silozi i latehelwa ki manzwi a mañata ahulu a sa itusiswi nako kaufela mwa lingambolo. Mi ka ku sa ziba, banana ba ba hula kacenu ba latehelwa ki puo ya habo bona. Puo ku hula ki ku ziba makalo a yona, taluso ya manzwi mane ni ku kalima manzwi kwa lipuo li sili a cwale ka tafule, *table*, ekele, *acre*, engilope, *envelope*, ku zwelapili ni a mañwi cwalo. Puo ya Silozi i nunile kakuli ku yona ku iputezi manzwi a Siluyana ni Sikololo. Puo ya Siluyana ha i si ka latehelela, i sa bulelwa ki Makwangwa, Mwakwandi ni Mambowe. Muta ku ta fumanha batu ba ba ta kopana ku buisana ka za puo ya habo luna ni ku fa taluso ya manzwi a Silozi, ne i taba puo ye ne ta lutwa mwa litopa ze pahami. Mabizo a mañata a batu ni minzi a na ni litaluso za ona kono zibo yeo i patezwi ba bañata kakuli ha ku na ya iputuluzi. Sikuwa ki puo ye se bulelwa kai ni kai mi ba i nunisize ka ku fa litaluso za manzwi mane ni simuluhu ya manzwi a yona.

Mwa kabukanyana ka ke ni ikupulezi ni likile ku akaleza bupilo bo bu li bwa nasiñange, mi mubali u ta fumana kuli buñata bwa mabizo a itusisizwe a filwe litaluso kwa mafelelezo a kalulo ya likande. Ni lumela kuli litaluso ze ni file ha ki zona feela, muta o muñwi a mañwi manzwi a zibelwa ku sili, kono zeo ki ze fiwi za litaluso za ona. Mubali a sike a komoka ha ta fumana manzwi a tatanyana, a fiowzi ka muhupulo wa kuli a sike a latehelela sihulu kwa banana ba ba hulela mwa sikuwa. Lipuo ze ñata li zwezipili mi li lutiwa mwa litopa ze pahami kakuli baituti ba kona ku bala libuka ze kona ku putulula taluso ya maloko, linguli, mashitanguti mane ni simuluhu ya manzwi.

Muhupulo o muñwi mwa buka mo u bile wa ku bonisa bupilo fokuñwi mo bu kona ku bela. Linyalo ki nto ye tuna ye ama

bupilo bwa mutu, mi mulelo wa linyalo u lukela ku nyakiwanga ka tokomelo luli.

Ni lakaza ku fitisa buitumelo bwa ka ku bo Munali Kalaluka ni bo John Sitali, bo Simasiku Chimuka ni ba bañwi ba bañata ba ba konile ku bala ni ku ni sikulula mwa mulelo ha ne ni ñola buka ye.

Simataa Akapelwa

KALULO YA I

MAKALO A SEPO

Mwa munzi wa Silamuko kacenu ki nyakalalo: ku pepilwe mbututu. Bo mahe mbututu, bo Ma-Munyembu, ba kanya mwa pata bakeñi sa tabo buñata kakuli ba amuhezi mwana wa musizana wa pili haisali ba kala ku pepa. Ne se ba pepile bana ba keta-lizoho kono kaufel'a bona ne i li bashimani. Kacenu mwa lapa la Mwendakumongo ku lila mbututu wa musizana wa pili, mi u shumwenenwa ka libizo la Sepo, kakuli bashemi ba hae ne ba sepile Muñ'a Bupilo kuli muta o muñwi u ta ba fa mwana wa musizana.

Mbututu a pila ka kozo ku sina mafenyeho a na bilaeza bashemi. Ha sa nonobokile a tabisa bashemi ba hae ka likezo za hae ze ne kateleha; na sina sinundwe kapa bunjambo; ne i li mwanana ya wile pilu, ya na lumwa ki mutu kaufela mwa hae. Na latwa ki ba mwa Silamuko kaufela bakeñi sa miswalo ya hae. Na imulula bashemi ba hae mwa misebezi ye miñata ya na kona ku eza mi luñuñu na sina lona.

Silamuko ne i li ndandanda ya munzi mi ku ona ne ku fumaneha banana ba bañata ahulu. Busihu ha ne ba bapala ne ku utwahalanga lilata le lituna sina lindilu ze cowila mwa kota ya mucenje. Kono hal'a banana kaufela, ne ku sina mwanana ni alimuñwi ya na kateleha ka mikwa ku fita Sepo wa Ma-Munyembu. Ne ili musizana ya mafulofulo mi ili ya bunangu; likezo za hae mwa lipapali za mandwani ne li fitela kwa hule za litaka za hae. Kwa mandwani na ketwangwa ku ba mushemi nako kaufela ba bañwi ko ne ba fetuha litongwani ni balisana.

Nako yeñwi, inze ili mbumbi imalungweta, banana ba man'o zuha ba sweli ku ikolomona malanga ba kala ku ikupuza za lipapali ze ne ba bile ni zona busihu bo bu felile, lipapali ze cwale ka ñela, butongwe, nali ni sipelu. Ba man'o kushuka ni ku

peta misebezi ya mwa malapa a habo bona ba itakaleza ku ya kwa papali ya mandwani. Batili, ha ku na munguya o ne u siezi mwa hae, kwa li cacuu, sina sului se si undunganyizwe ki mezi. Ha se ba fitile fa sikutwana fo ne ba bapalelanga papali yeo ye lateha, ba ikalula mwa litopa ze fapahani: litongwani, bana, likomu ni manamani a zona, balisana, bashemi, malena, baoli ni likombwa. Misebezi ya ku yaha tufulututu ya patehisa likombwa, bashemi ba tumbula tulilo ku lukisa za lico, mi balisana bona ba pateha ku tibela likomu ze busholi. Sepo ne i li mushemi mi yena ni sikwata sa habo ba ya kwa ku lafa lizupa la ku to bupa bana ni lindondo. Kwa sebezwa ku tabilwe, kwa ezwa lilata sina linyunywani za sitaka.

Misebezi ha se i felile, ba pumula mi litongwani za ipa maata, za bendana li nze li mata lwenga ni ku shombauta ba mautu a matelele a na punyize tubuma. Fa maiso ne ku cicalile tukapa twa mifuta-futa mo ne ku nze ku biliswa tusunso, tukobe ne tu sweli ku tokoma mwa tupiza, tuhobe tona ne tu sokwa ka bukwalu. Bo nalimai ba lico ze ne palile ku konda ne ba kenii mwa kazuma ka ka sina mwalo; ne ba sheununwa ka tata mi lisheunuti ne li lilisa ba ba sitepo. Hamulaho kwa bapalwa papali ya butongwe. Ba bizi ba kuwaela sina nwananyi ye kwile libi.

Babizi: Bananeeeeeeee . . .

Baalabi: Shaaaaaaaa . . .

Babizi: A mu tahe kwanu.

Baalabi: Lwa saba.

Babizi: Mu saba ñi?

Baalabi: Lu saba tau.

Babizi: Tau i shwile kale-kale.

Kwa li kili-kili-kili, kaufela ba lindimana, ba mangombwe ba ipindela, ba mabeya ba lu kanka sina kwena ye kalezwi mwa lisa. Kwa utwahala mihuo ya bo: 'matela kwanu; kitima, wa ku swala. Ehe! mu fitile hande, bana baka.' Sepo a tabisa cwalo ba liluko la hae, kono ni hakulicwalo ba ba londile ne ba swelwi.

Butongwe ha se bu felile kwa bapalwa lipapali ze ñwi ze cwale ka ku ipata, ku tambokisa mulena, kushowelela ni ku opela liimba. Hamulaho Sepo a hupuza ba habo kuli ba ye kwa Kandumbwi ku yo tapa. Kaufela ba lasumukela kwa Kandumbwi ku tokwa ni wa lubandangoti ya na siezi. Ba tulakela mwa mezi sina mutu ya nepakela mwanja mwa lilomba. Ba tumauka sina likubu ze fa lilolo, ba ikola bunde bwa mezi a mbumbi. Mezi na bata a li poo mi tubili ne tu li mwa kozo. Batapi ba sakata ne ba tapa ngalamena, lwenga kapa sengabaci mi ba ba ikutwa ne ba tapa wa ku yema ba bapuzi mazoho mi ba nangukisize tulala. Ni teñi hape lipapali za butongwe ne li ipile maata mi bo siyuyaela, ba ne ba sa koni ku nwela, ne ba lambiwa butongwe hañata. Mezi a ngundunganywa a bonisa lilo. Yeela! lika kaufela li na ni mafelelezo a zona. Baikale ba lokile hande ha ba ize: 'Mwanja lungongwe nakasiala muliombeko konji mulikalango.' Taluso ki kuli mwanja ha u siali mo ombekilwe, u kona ku siala mo katilwe. Ni cwale ha ku na mutu ya kona ku inelela mwa mezi a sa tumuki, u kona feela ku siala fa likamba. Mbali bo itungwe ba ba nwelela linembele kwa tas'a macwe ha ba koni ku inelela mwa mezi. Ni bona banana ba omboka mwa mezi banze ba fubezi meto sina litengu, mi litho ne li opa sina ya kula lusinga lwa toho. Kaufela ba omboka sina litapi ze zwile mulungu. Mezi a siiwi feela, ki silandulwa. Ba a laeza ka pina yeo:

'Mezi, mezi mulen'a ka, kamuso na ta, mulena.

Ewa! Kamundingili-ndingili

Ewa! Kamutekula mema.'

Banana ba kutela kwa hae ka tabo mi kwa utwahala feela manzwi a cwale ka 'muziba habo'; ni ha kuli cwalo bo nalimai ba ne ba sa zibi ku tapa ne ba zamaya ba cipita kakuli ne ba minisizwe mikope, mi bao Sepo na zamaya a ba omba-omba lipilu kuli ba kuze.

Sepo ha fitile habo na sa shekali sina mezi a mwa ndondo

ku liselela bo mahe inze ba mbindana misebezi ba linosi, n'a ba imulula mwa misebezi ye miñata. N'a li muleli yo mutuna wa banana mi na tusa bo mahe mwa misebezi ye cwale ka ku sita, ku ka mezi, ku fiela ni ku tapisa mikeke. Mwa lipapali ne i li mutabezezi yo mutuna wa sipelu ni siembele. Ne se i li mutanguti yo mutuna mi mayumbo a hae na sa tungununwi ki ba tupilu to tu yemezi mwa halimu. Lipuzo za hae ne li tokwa pilukulu kwa ku li alaba. Batu ba Silamuko ne ba lumba Sepo ka butu bwa hae mi kamita ne ba fa mutala ka yena kwa banana ba bañwi ba mwa hae. Sepo, mwan'a ndwalume ya na tompeha mwa muleneñi, na sa ikumusi, na sa hani ha na lumwa mi na peta misebezi ya hae ka putako.

Ndate-Sepō, yena Mwendakumongo, ne i li munna ya mombocima, ya na tabiswa ki butu bwa mwan'a hae. Sepo na olisa hahulu bo ndatahe mi na ikutwanga ahulu tabo bo ndatahe ha ne ba mu lumanga ku ba tambeka koma, liñetana, mulilima kapa silwana. Na sa olisi ahulu bo mahe kakuli ne ba mu sabisanga kuli haiba a ta ya kwa mandwani ba ta mu bizeza simiza-banana, Likwinde. Munna yoo Likwinde ne i li munna yo mukima wa sibupeho se ne si sabisa ahulu banana. Na na ni mulelu o mutelele sina wa puli, bumbweti bwa hae ne bu swana ni tubana ya ilya, meto a hae na fubezi teleee ike ya na nwile kwa mulyani wa siswala-baloi, Mukumeli, mangombwe a hae na bonahala ku imelwa ki mba. Pono ya munna yoo wa singolongo-goma ne i sabisa hahulu banana be ne ba si ka mu twaela, sihulu Sepo. Kamita bo ndatahe ha ne ba li teñi ne ku sa mu sabisi kakuli na ikutwa kuli ni haiba yena Likwinde na sike a kona ku nyamatata bo ndatahe. Mwendakumongo ne i li nganda ya munna, ya otolohile, wa lipako. Mbando ya hae ne i lilehile bakeñisa ku nuna, mi lopo ni lusasa lwango ya hae ne li otolohile hande. Sepo ha nz'a nonoboka, a lemaha kuli kanti na saba mutu ka yena. Likwinde, ni ha na bupehile buñwanyama ni ku yema ñole, ne i li libombolwa la mutu mi sishemo sa hae ne si fiteleleze. 'Mawe! Kanti bwanana ki ncwa,' Sepo a ipulelela mwa pilu. Eee, kamaniti. Mazazi malozwana—mazazi a swaneleli.

TALUSO YA MANZWI MWA KALULO YA I

Silamuko—fo ku lafwa sika sina lizupa, butali kapa butale
 Mwendakumongo—mutu ya zamaile fa mukokoto wa mutu, sina
 mwana ya zamaile fa mukokoto wa mahe ku ya kwa manyalo;
 yo u bizwa mwan'a mwendakumongo
 sinundwe—mahafi
 bunjambo—ku bulela hahulu
 luñuñu—linonge kapa litongoko
 ndandanda—ku yanduluka, butuna bwa munzi
 cowila—ku eza lilata mwa buñata, sihulu lilata le li ezwa ki
 linyunywani
 mafulofulo—manyamenyame, ku ikutwa, ku eza lika ka manyalu,
 ku sa isela mezi
 bunangu—butali bwa ku swala lika kapili. Linzwi le la fapahana
 kwa taluso ni 'bunanu'; 'bunanu' li talusa butali bwa
 busholi ni bupumi bwa linyawe
 mbumbi imalungweta—nako ya silimo yeo ku cisa hahulu,
 lizazi ha li cisa ahulu
 munguya—mwana ya fokozi mubili ili ya sa kondoloki
 kazuma ka ka sina mwalo—ki pulelo ya Sikololo ye itusiswa
 mutu ha zielehile, a sa zibi sa ku eza; ki mutu ha li mwa
 silikwa-likwani
 ku shenunwa—ku eziwa lishea, kapa ku shubulwa, ku tompo-
 lolwa. Ku shenunwa i fapahana ni 'lineta' ye talusa ku
 ezana lishea, ku shehsana
 libi—tapi ye futile
 kandumbwi—fo ku buliba, fo ku tungile, i kana ya ba mwa lisa,
 nuka, kapa mulapo
 lubandangoti—ku tokwa ni ka ku siala, ku felelela
 litapi za mulungu—litapi (lindombe) ze zwa mwa nuka ni mwa
 masa mezi a bayaula mwa mabala. I fapahana taluso ni
 'litapi za sitete'—litapi ze temisa mo ku na ni bucwafi ha li
 mata; 'litapi za matuti kapa buyamwa'—litapi ze to mbwaku-
 lela fa sibaka si li sifiwi

nganda—ki munna yo mutelele, yo mu kima. I fapahana taluso ni 'singangalume', ye talusa munna yo mu tuna wa makutela kaufi

ku mbindana—ku sebeza ka taata ku sina pumulo, ku pateha pilukulu—pilu ye swana sina ya kulu ye sa mateli lika kapa ku tokwa sabo. Ku ba ni mamelelo kwa lika. I fapahana taluso ni 'piluseta', ye talusa lunya, lutimbo, ku tokwa sishemo kapa lilato

sengabaci—lineku la makupo

bumbwete—ku atela kwa mba, mba ye tuna

singolongoma—ki singilinginja, siloyangundu, sibilibita, nto ye sabisa ye sa talusehi hande

lusasa—ki lwamuhelo lwa ngo, ki mafelelezo a lopo lwa ngo

KALULO YA 2

SEPO U KALISA SIKOLO

Sepo a na sa talifile ni ku lukela ku kena sikolo, ndatahe a yo mu biha kwa baluti kuli a ñoliwe mwa sitopa sa makalelo, *Grade 1*. A yo amuhelwa hande ki Silutupwi ye ne i li yena muluti yo muhulu fa sikolo sa Likwandikwandi. Sepo a taba hahulu muta ndatahe a mu taluseza kuli u ta kalisa sikolo silimo seo. A ba ni mihupulo ye miñata bakeñi sa za sikolo za na utwanga kwa bahulwani ba hae. Kamita na tabelanga lipina ze ne ba mu kanyisezanga bahulwani ha hae za na palelwa ku swala hande mi ne i li takazo ya hae kamita kuli kambe na ta ya kwa sikolo ni yena, kono nihakuli cwalo na li mwa silikwalikwani sihulu a na nahana hape minyaka ya mandwani ye ne nze i mu hapile.

Ne i li litabula likolo ha li kwalulwa ka la 29 Sope mi mulangu wa sikolo ne u lilile nako ye telele ili ku lemusa twanana to ne tu lobezi singomba kuli nako ya sikolo i fitile. Kwali cacuu ki mwana mutu feela ya nz'a kitimela kwa ku sela tuto. Tuleke twa miku-shuko twa kundana mi mabisi a ku fuzelisa buhobe a fetuha toya; Sepo ni yena na nza shuwila ni be ne ba mu filihelize. Eee! Kamaniti sikolo sa Likwandikwandi kacenu si kwaluzwi mi ne si fufula sa banana feela ba ba nyolezwi tuto. Moya no fuka hande mi mezi a Liambai a na buba fa kaufi ni sikolo sa Likwandikwandi na wabelisa pilu, mañope na sa bonahali ku imelwa ki bukiti bwa mandinda a na kubyana fa libuu. Luli ne i li pono ye nde mi bona baluti kaufela ne ba omile mwa litai ze ne lepelela ka swanelo mwa milala. Ne ba kutilwe hande silefuteni mi mikakezo ne i basukile fa litho.

Mulangu wa bubeli ha se u lilile bana ba laelwa ku yema mwa mukoloko. Bwanana bwa zelehana mi bwa tatubiwa masila ki muluti Kabanze ya na sina sishweka ku bo nkwiika. Na tumile ka situhu sa hae mi na sa liehi kwa ku anyula ya zizibala. Sepo, ya na

bonahala ku mbomoka, a to fiwa mpama ye ne batile ku mu tokolisa tukobe twa na lalezi. A bata kuli a mbolomoke ku lila kono a to kuziswa ki mulenzele o no batile ku mu kulisa sinyatela. A lilela mwa sikupuki mi a lemuha kapili kuli eshee u mwa mazoho a sili. Banana ba ishonda mi kwa kuza kwa li tuuu . . . sipulumuki si ipatile! Ne ku nze ku utwahala feela linzwi la hae namani ye tuna Kabanze ya na kangauka ku fa litaelo ze:

'Mu sabe ku lieha kwa sikolo; mulangu ha u lila mu mate ku eza mukoloko; mu yeme mu sa amboli; lipapali li felile. 'A mu bizwa ka mabizo a mina mu alabe ka likute, ku shobota-shobota ku maswe.

'Mu sabe buhwaba; ha bu kutisezi se siñwi.

'Mamelañi ku taha kwa sikolo mu kenile; masila ha lumelweli.

'Tokomela buka ni siñoliso sa hao; busafa bumaswe.

'Haiba u nopa sesiñwi sa libyana za sikolo hupula ku si fitisa ku yo muñwi wa baluti kapili.

'Nako ya sikolo ha i felile mi mu lukuluhile mu ye mu sa liehi kwa bashemi ba mina.

'Matapa, lisomo ni bumenemene ha li lumelweli kwa sikolo ni kamuta.'

Kwa kenwa mwa milapelo ka tompeho mi kwa opelwa ku tabilwe. Litapelo ha li felile banana ba hasanela mwa litopa za bona. Sepo a amuhelwa hande mwa sitopa sa hae ki muluti Mukwato. Pili ba si ka kala kale ku funyakela za lituto bana ba lutwa tupina-nyana twa ku ba libalisa za minyaka ye ne ba na ni yona kwa mahae. Ze ñwi za lipina zeo n'eli ze:

Mutabelezi: Sikolo ki se sinde,

Bashoweli: Ki se sinde, balikani,

Mutabelezi: Sikolo ki se sinde

Bashoweli: Ki se sinde, balikani,

Kaufela: Se si feza za bumpale, papali ni mandwani. (habeli)

Pina ya amuhelwa ka tabo mi lifateho za benya bakeñi sa tabo.

Luli ne ku tabisize hahulu Sepo ku opeliswa hande cwalo kakuli na nza kanyisewza ki litaka za hae kamita ha ne ba zwa kwa sikolo. Bumaswe feela bwa ticele Mukwato ki kuli ha ku opelwa na sa lati ba ne ba ñuñuna-ñuñuna feela. Bao ne batwi ba eza lisomo mi ne ba sunsisiwa kwa minwana, ba natwa ka mataka a nuka a kambukile.

Hamulaho ba lutwa pina ya ku susueza tushimani to ne tu tabela bu Imutongo ku fita sikolo, kuli tu nyolelwe ku kena sikolo.

Mutabelezi: Kanti kwa sikolo ka niti ki ko ku nde

Bashoweli: Ko lu ituta ze nde.

Kaufela: Mwanana a hana kwa sikolo, mwana ha zibi ze nde.

Mulisanee tuwe muna, to bone ko lu bapala ni potoloto.

Ku zwa zazi leo Sepo a swalisa hahulu lituto ka mazoho a mabeli ku fitela a feza sitopa sa bune. Sepo a ba wa ba bañwi basizana ba balalu be ne ba ketilwe ku ya ku se si pahami sa Mucilambumu. Sepo a taba hahulu ka ku ketelwa ku ya kwa Mucilambumu, sikolo se ne si bubekwa ki basali kaufela ba ba itutile.

TALUSO YA MANZWI MWA KALULO YA 2

Silutupwi—ndombe ye atezi kwa toho mi i na ni mubili o mu-nyinyani

litabula—nako ya silimo pula ha i nela. I fapahana ni mbumbi nako ye ku sina pula; maliha nako ya silami

Sope—kweli ya pili mwa silimo, January; Sope hape ki libizo le liñwi la ngambela wa Bulozzi yena Minyolui—Muñ'a Bulozzi Mabizo a mañwi a likweli ka ku tatamana ki:

Yowa—February

Liatamanyi—March

Lungu—April

Kandao—May

Mbuwana—June
Sikulu—July
Muyana—August
Muimunene—September
Yenda—October
Njimwana—November
Ñulule—December

Likwandikwandi—lipako la munna le li tonipeha mwa silalanda
kapa mwa muleneñi; ki lihobohobo la munna le li kutekwa ki
nyangela

sishweka—sobozi, ku tokwa niti

nkwika—mutu ya sa ipabaleli, ya itiselela masila

situhu—lunya, ñole, ku tokwa sishemo

sikupuki—ka ku sa lemuseha, maseme, ku eza lika ka ku pata

Mucilambumu—ku saba ku bonana ni mulena; boi ku mulena,
ku saba ku talekwa ku mulena

KALULO YA 3

MUSIPILI WA KU YA MUCILAMBUMU

Induna Mwendakumongo a nata miketa ye mibeli mwa mulaka wa hae ku yo lekisa kwa Macankwaya, baleki ba likomu, ili kuli a fumane mali a tifo ya sikolo sa mwana hae Sepo. Batili, miketa ya nopa tumalinyana. Baikale ne ba lokile hande ha ne ba ize 'nakota tawela kuwilu' (miketa i felela kwa halimu). Mushemi u lukela ku lukiseza bana ba hae ha sa pila kakuli nako ya hae ya ku ya kwa Litooma i fa kaufi. Miketa ye ne i lo lekiswa ki Meimalomba ni Mbengenge. Baikale ne ba patile lipulelo za butali mwa mabizo a lika. Munna-muhulu a sa felize ku lukiseza mwana hae za sikolo, a mu fa litaelo mi a kala ka ku loka miketa ye fumanezi Sepo mali a sikolo. A li:

'Meimalomba ka mwana nyambo, mwana mukowe tamana linyotwa.' Taluso ki kuli kamita mwan'a wa henu ha fezi linyolwa, ya feza linyolwa ki mwan'a hao tota.

'Mbengenge ta mushitu ne kufeko ka bana.' Taluso ki kuli mbengenge ya mushitu kamita i pumanga banana. A mano feza ku loka, munna-muhulu a laelela mwan'a hae, a li: 'Mbengenge ya mushitu i puma banana, ki niti, mi ni yona minyaka kamita i pumanga banana ba ba butoto. Ni ku taluseza kuli u yo tokomela sikolo sa hao. Maticele ba mi luta feela, tuto yo ta fumana i ta tusa wena ka sibili ni ba ndu ya hao. U tokolomohe bunyefuli mi u yo kuteka baluti ba hao. U yo tokolomoha siango se si maswe, u tokolomohe lindwa mi u yo itiisa mwa lituto za hao. U yoyange.'

Sepo a kala ku ishonda a hupula buinosi bwa ku sia bashemi ba hae. Na si ka zamaya kale ka lonji ni haike na bonanga lilonji nako kaufela mwa nuka ya habo Liambai. Sepo ni bahabo ba to kweliswa mwa lonji ye ne bizwa Kubu.

'Weee!' lonji ya huwa ku zibisa bazamai kuli cwale se i li bu kaufi ni ku funduka. Kwa utwahala manzwi a ku ba laeza a

cwale ka 'Mu zamaye hande, mu no yo ñolanga.'

'Cweee—dududu-dududu . . .' lonji ya funduka.

Sepo ni bahabo ba buha Silamuko mwa swalalanyana. Mandu-tuna na bonahala a ngalukile a sina taba niza musipili wa Sepo. Sepo a cipita mioko ha kengela bupilo bo bu nca boo a na ya ku bona, mulumo wa lonji ne u mu filikanya kwa pilu mi na li mwa singanyenganye se kambwa.

Lizazi ha li yo pazula ne se ba matela fa sibaka sa Mbumwañete, mi ha ku yo tutumuka ba yo esha fa Namunganga. Ha se ba longokile ba yo tibeleda mwa ndu ya baenyi. Simbayambaya se ne si lukela ku ba longa ne si si ka fita kale ku zwa Mbwashula. Manziwana lizazi ha li yo ca matali simbayambaya sa fita, mi habusa simbayambaya sa funduka mi kaluli ka tunya, tushaa! mi ona maluli mwa mota a li ehee! Batu ba setefala sina limbundu za fa linanga. Mota ya mata sina pelesa ya mutapiso ye tulaka mwa mañele. Ha ba yo fita Mucilambumu ne ba bombisizwe ki mabote. Ba to amuhelwa ki likalibe ze ne sina mukekecima, ze ne ba nyapakile maswe. Butata bwa toliso ha bu felile Sepo a swalisa ka maata lituto za hae mi a zamaya hande mwa lituto.

Bakeñi sa ku ba munembo kwa ku opela, Sepo a ba mutabelezi yo mutuna wa sikolo sa habo sa Mucilambumu. Linzwi la hae ne li kwaluhile mi ha na opela batu ne ba cebauka kuli ba bone kalibe yeo ya linzwi le li talukile cwalo.

Nako ya munda ne se i fitile, mezi na sa tezi besuu mwa libala mi pono ya Bulozu ne i kona ku tabisa mañi ni mañi. Litukiso za Kuomboka ha se li huwelelizwe kwa sicaba, sikolo sa Mucilambumu ni sona sa itukiseza ku yo amuhela muña sona. Malozi ne ba omboka ku zwa mwa muleneñi wa Sikukune ku ya mwa muleneñi wa Kuyumbangeta. Kwa Sikukune ne i li nyewanyewa, mikolo ne i cicalile mi bafuluhi, linamani ze tuna, ne ba patezi hande mwa mankeema. Lilabo ne se li li mwa mazoho a beñi ba zona, mashushu a litau na sabisa banana mi lindelwa za mashewa ne li zunga. Ha se ku wabile Mwenduko wa tumaela ku fundula ngocana. Miluluezo ya pazauha mi banna ba shaa mukanga. Tabo ni nyakalalo ne li li ku mufuluhi tota, lilabo za

nefa sina mañele a fukiswa ki liñungwa mi Nalikwanda a ka mezi ku bonisa silo. Sina kamita, Natamikwa ne u li kwa pili a Nalikwanda. Mawe! Nalikwanda ha twima fa mezi wa buheha.

Malozi ba fweka kwa Kuyumbangeta ka nako ya manziwana. Ha se ku wabile mwa lutatai, ku binilwe ngomalume, lishoma ni liwale bana ba likolo cwale ba ipanda ku amuhela muñ'a bona.

Sepo a kwalula mulomo wa hae mi a tabeleza hamunati-nati, a ceboka kwa pila likalibe za Mucilambumu mi a fa litaelo ze ñata ze ne bonisa bukwala. Likalibe za cuñuta, za kengama, za otoloha, za ongomana, za picauka li kanya mwa lifateho mi kafa ni kafa kwa utwahala mifumbo ye twi 'Wa ka mwana isaho u yo kena kwa sikolo sa Mucilambumu.' Bakeñi sa bukwala bwa bona, bana ba sikolo sa Mucilambumu ba tambula lisuhana la komu ku muñ'a bona. Sepo yena bakeñi sa bukwala bwa hae bo ne bu zwile mubano a tambula sikungo sa linjinji.

TALUSO YA MANZWI MWA KALULO YA 3

Litooma—ku lumelwa kuli ki munzi wa Nyambe (Muñ'a Bupilo)
ko ku ya ya sa kuti

Singanyenganye—silikwalikwani, ku zieleha

Mbumwañete—Mulen'a mañete

Namunganga—ku sita kwa batu ba balalu mwa cika iliñwi, kapa
ku ota muhala ulimuñwi kwa batu ba balalu kapa ku fita
Mbwashula—ki taba ye sina buniti, ili ye tezi feela mashano;
ku tokwa tuso kapa buniti

linanga—ki ha pula i yemi i sa neli; kapa pula ha i lieha ku seula
mukekecima—ki sishemo, ku shwela mutu mañeke

Sikukune—bunyemi bwa pilu; nto ye filikanya muhupulo wa
mutu; ku ba ni lutimbo kapa sitoyo kwa batu u sa ba
punyezi

Kuyumbangeta—ku paelela; ku lapela fa sihoto

ku patela—ku tina litino za matalo, ‘mankeema’
lisuhana—nkomwana ya komu; komu ye sa li ye nca, ye se pusize;
i fapahana hanyinyani ni ‘malole’ ye talusa mankomwana a
likomu a litole
ku wabile—Mulena ha tile
ku shaa mukanga—ku huwa kwa ku susueza batu kuli ba eze
sika, ku huwa ka ku loka kapa ku babaza
ku twiima—ki ku zamaya kwa mukolo fa mezi

KALULO YA 4

SEPO MWA SIKENGE

Sepo ha kutezi kwa sikolo sa Mucilambumu ku zwa kwa mukiti wa Kuomboka a swabiswa ahulu ki ku amuhela liñolo le ne li biha za lifu la ndatahe Mwendakumongo. A silisa ka tata mi a felelwa ki maata. A kupa sibaka ku muhulu wa sikolo sa ku yo siliseza kwa hae.

A fiwa mi ba mu laela kuli a yo kuta ka putako. Ka bumai ne i li mafelelezo a Sepo a ku kena sikolo. Baelezi kwa hae ba yo mu hanisa ku kutela kwa sikolo kakuli na sa italehile. Ni haike na italehezi kwa sikolo kwa lukiswa kuli a kenye mwa sikenge, a beiwa mwa pabalelo ya musali-muhulu Ma-Sicombulae. Teñi a fumana litaelo ze ñata za bupilo.

Nako yeñwi ha ne ku nze ku sitiwa mbonyi, basali-bahulu ba kalisa ku ambola ka ze palisa manyalo a ba kacenu ku wela likamba. Ma-Sikendile mukali wa taba a li: ‘Manyalo a kacenu a sinywa ki ku tokwa tokomelo kwa banyali ni banyaliwa. Ba pumilwe ki sikuwa, ba li ki zwelopili. Kambe ba keta za ikale ze nde ku li ekeza ku ze nde za kacenu zwelopili ya bona ne i ta ba ye nde ni ku fita. Bakeñi sa ku sheununa za ikale lu fumana kuli a ki ba bañata ba kacenu ba ba ziba hande mulao wa linyalo mi mane ba toile ni sinawenga, ba li kuti ha si zamaeleli ni zwelopili. Kwa makaza ku fumana kuli mitangana ni likalibe ba kacenu ha ba zibi taluso ya “Ku puma mulomo, ku nyembula, mukaba, buyeketi, ñwalakati, njilulume, mwan’a mwendakumongo mane ni haili ku kutisa mautu!”’

Ma-Njombile a alaba a li: ‘Ishii, mukwange, manyalo a kacenu ki a nasiñange. Sina luna ba ba na ni baikulu ba basizana ku a isa pilu u pazuha lwambanyama. Faa, wa Notula, ba kacenu bona ba batana ka mañolo ni ku lumelelana liswaniso mi likalibe ze ñata li hapiwa ki tuto kapa bufumu bwa mubati. Sifateho ni

bupilo bwa mutu ba yo li nahanelanga ha se ba li mwa sibaka mi ba kala ku nyaza bupilo bo ba matezi ka sipundumukela.'

Sepo na batile ku alaba kwa ngambolo yeo kono a kuziswa ki munimba o ne ba mu ñapile bo Ma-Sikendile. A laelwa ku kuza. 'Ki mañi ya ku file mulao wa buikalabelo u sa li mwa sikenge? Ha u zibi kuli u ta ba ni mulomo o mutelele?' Sepo a ishushwata ni ku ulumana sina kwena ya mukubilu ye shutisize mutu kapa ndumepu ya kubu ye kusi mutaka.

Ma-Njombile a zwelapili mwa ngambolo ya hae: 'Yela, ñohola fa kana ka Lyamungalanda ka ne ka li kwa sikolo kwa malanda ka tobisizwe ki Muswina. Kuti ne ba katanezi mwa sitima sa Lilonga manto! Ku zwa teñi ba kala ku ñolelana mañolo; ndwalume yo na sa zibi bashemi ba musali mi ni yena kalibe na sa zibi bashemi ba Muswina yoo. Ba nyalana kwand'a ku zibisa bashemi ba bona mi ni kasheku le Lyamungalanda ha zibi koo mwan'a hae a li teñi, u utwa feela mabulatwi a kuli ba mwa njanji.'

Sunda ye tatama ya ba ya namunganga wa likilitisa la mimela ya ku kondolisa malopu (bucwala). Bucwala, bakeñi sa ku hapa batu, bu zibwa ka mabizo a mifuta ya bona: sebeni, sipesu, sikokiana, kabanga, kacipembe ni a mañwi a mañata. Sepo a lukelwa misisi ya limbandago ni ya minganja ku bea mabanda, mi Ma-Sicombulae a mu lukela likele la yuuso. Ze ñwi kwa likomu za lisiye za laelwa ku bulawa fa mukiti. Kwa ketwa linatula, ncelule ya pulu, ni mulyakakamba ya licoba. Mitangana ha ba utwa kuli Sepo wa zwiswa mwa sikenge ba ipulaisa ku sikisisa tuputula ni ku leka lihembe za lipupula ze kenya moya mutu ha zamaya kapa ha bina sipelu kapa siyemboka.

Ne li likezi hande la Mukibelo muta mukiti wa siyemboka sa Sepo u binwa. Lihalimu ne li ngwengukile ngwengu ku sina ni haiba lilu le ne li filikanya mihupulo ya batu. Mililo ne i tumbuzwi, singubu sona ne si lepelela hande fa lishengo la sona ni silimba inze si li bukaufi. Milupa ne i kangulwa hande mi lipyololo ne li nze li lepelela mwa milala ya mikulwani, lindamba zona ne li yendami kwa tuemana mi linkwana za bucwala ne li fufula kwa

mashoko. Bote, bote, bote, nyangela ya selehana; Silamuko wa tala nduu! ki mwan'a kamunu iluki feela. Mwalanjo a yo tapiswa mi miluluezo ni lipina za ipa maata. Lipina ze ne li utwahala ne li ze cwale ka ze:

Mutabelezi: Tukayowise.

Bashoweli: Yowe-yowe tukayowise mbai-mbai. (Taluso ki kuli lu yo mu tapiswa cwale)

Mutabelezi: Tutwale ku mundi akangoole.

Bashoweli: Akangoole a sitaye nanyina. (Taluso ki kuli ha lu mu ise kwa hae a yo lwahakisa bo ndatahe ni bo mahe kuli a ba zibi ku uta)

Za lindanga ha li nze li zwelapili banana bona ne ba ungekile sipelu fa patelo. Mindandwe ne i fufula ya mikulwani ni likalibe. Kwa opelwa lipina za mifuta-futa. Singubu sa tungula mi mikope ne se i cimbami mwa linkwana ku fepa nyangela. Sipelu sa ungu-tuka mi kwa utwahala feela silimba ni singubu li nze li tekuzana. Eee, kacenu ku wabile mwa Silamuko wa nyandi Mwendakumongo. Mindili ya silimba ne i cobila mi limbumaeti zona ne li hona ka tata; singubu sa tokota, lipyololo za laluha, mi miluluezo ya pazauha ku zwa mwa milomo ya likwala. Mubu wa Silamuko wa imelwa, ne u hatiwa ha butuku. Ba tulemeno bona ne ba shedekelwa mwa lipina.

Haili mwa malapa ni mashoko mona ne ku itimbile bo ilutenda ba ne ba nze ba notisana likwai. Ndamba ne i ñwaula sina munguya o nongisizwe ki tala ye ne ba loka ba ikale kuli: 'Kamukamwine Kanalunyo mukabe ku ilya kaangutanu.' Taluso ki kuli mwanana ya utwiswa nunwana mu mu fe lico, u lu lwahakisa batu. Malopu ni ha na nwiwa cwalo makwambuyu ne ba singanyeka ka za shwana wa nyandi Mwendakumongo. Malungasiku kwa ba ni sifungamenyi nyana bakeñi sa mitangana ye mibeli ye liokandepu ye ne i lwanisana lifufa ye ne batile ku kwahelana. Ya ba matwakili mi batu ba yema ñumbili. Kono ka lithonolo munna-muhulu Likozwalume a kuyula bunyemi

bwa mitangana ka ku ba ombaomba. Hamulaho a musunganyana o ngoma ya kondela. Likalibe ni mikulwani za tekuzana kwa ku bina mi ba setefala setee mi ki ku funyangela kaufela. Bo 'sishwa-mumela' bona zeo ha li ezahala ne ba kengami feela kwa linkwana za mutoho ba nze ba kopana feela ni mukope.

Ka nako ya kakusasana lizazi ha se li patalezi, miluluezo ya tukula lipilu za batu mwa situngu sa mwanjo; Sepo na kabiswa ka liapalo za na lukiselizwe za mukiti. A shukulwa hande ki musali-muhulu Ma-Sicombulae, a cakela misisi mi malesu ya ba yona kabisa ya fa halimu, litou zona ne li kocola kwa mazoho. Mwanjo a tiswa mwa ngoma a pungelezwe mwa ndumba ya mapataka-pataka. Ndatahe yo munyinyani Tolomani Lyamukosi a mu apula kubo mi cwale Sepo a biniswa likeyenge. Sepo a iniswa fa museme wa yuuso a inyongamezi mi likwanamunu la mbwetuka bakeñi sa sibupeho se ne si buheha sa me-tuna yoo. Limpo za selehana sina munzinzila kapa muhamani o bulumunwa ki liñungwa. Mwanjo ha sa kutisizwe mwa situngu sa hae ngoma yona ya zwelapili ku lyanta mane ku fitela fo ne si ilo katalela sicaba.

TALUSO YA MANZWI MWA KALULO YA 4

ndwalume—muhali, ndume, munna ya zibahala ka ku tokwa sabo ñwalakati—musali ya til'o nyalwa mwa hae, munyaliwa; musali wa mbelwa mi ili ya ina feela kwa bana ba hae ba tilo pepela mwa munzi mwa li teñi mi a li mwa pabalelo ya bona munn'a hae ha timezi, kapa ni haiba feela ya kauhani ni munn'a hae mi bana ba hae ba mu hanisa ku ya kwa simuluha njilulume—ki likwasha, mutu ya si ka nyala kapa ku nyalwa; likwasha wa musali u zibwa hahulu ka libizo la namukuka mukubilu—mutu ya cile mulyani ya ipetula sika hamulaho a ku shwa—tau ya mukubilu kapa kwena ya mukubilu yuuso—likabisa ze beiwa kwa museme, liluka, likele, kapa lufielo;

likabisa ze ñwi ze beiwa kwa liluka li bizwa mananga likomu za lisiye—likomu ze siilwe ki mutu ya timezi komu ya licoba—komu ye na ni silizi se si basizwe busweu ili kwa mafelelezo a muhata

Kunyembula—ku fa limponyana kwa bashemi ba munyaliwa fa sinawenga

mikulwani—mitangana kapa micaha

likwambuyu—nduna mwa muleneñi

likozwalume—munna ya zwile mubano ka bundume, ndwalume,

muhali, mutabani, mutompehi; ki munna luli ya sepilwe ndumba—kubo ye tuna ye mukita

likwanamunu—batu, nyangela, sicaba

malanda—kwa bukuwa, toloponyana, kwa peleko

linatula—butuna; ki linzwi le li itusiswa kwa lifolofolo ze mwa naheñi za banna ili ze tuna sina kwalata, pofu, kokoñu, nali.

Mane linzwi le li itusiswa ni kwa mapulu a matuna

KALULO YA 5

SEPO WA NYALWA

Sepo kacenu se i li musali wa mazoho a mabeli. A kala ku amuhela baenyi ba mifuta nako ni nako kakuli micaha ye miñata ne i icunduta kuli kambe ne i ta nyala libalala yoo Sepo. Sepo a batiwa ki mitangana ya mifuta ye cwale ka bañoli, baluti, bapangi, balekisi mane ni ba ba tuna mwa milonga kono eshee mwan'a mutu a pala. U na sa latani ni mutangana yo muñwi ya bizwa Libanambanda ya na kena kwa sikolo se si pahami sa Mabuyumusi. Nako ya ku kwala sikolo ha se i sutelezi Libanambanda a ñolela bashemi ba hae bo Kuimbelela kuli ba yo mu feleza litaba kwa bashemi ba Sepo. Liñolo la ñolwa cwana:

*Mabuyumusi High School,
Riverside Crescent,
P.O. Box EW 9,
LOLONGONDO.
21 August, 1952*

Bashemi ba ba lateha,

Ni lakaza ku mi zibisa kuli nako ya ku feza tuto ya ka se i li fa kaufi mi sina ha ne munze mu ni hupuza kamita ka za ku ipatela mutu wa ku pilani yena, ni sepa kuli cwale se i li yonanako ya ku peta zeo.

Ni se ni lumelani ni me yo muñwi ya bizwa Sepo Mwendakumongo wa mwa Silamuko. Ni kupa kuli haiba mu fumana sibaka mwa mipateho yeo mu li ku yona mu kone ku yo ni pumela mulomo kwa bashemi ba hae.

Ni sepa mwa zuha hande ni lubasi kaufela. Mu te mu ni zibise mo mu ta ambolisanela ni bashemi bao.

Ka likute ni tonipo na mi lumelisa kaufela ni lubasi.

Na mwan'a mina,

Grugow Libanambanda.

Hape a ñolela le liñwi liñolo ku Sepo la ku mu zibisa kuli sa kupile bashemi ba hae kuli ba bonane ni bashemi ba hae Sepo ka za libato la bona.

*Mabuyumusi High School,
Riverside Crescent,
P.O. Box EW 9,
LOLONGONDO.
21 August, 1952*

Sepo mwanesu,

Ha ni na buiketo ni bo bukana bakeñi sa libato la ka. Pilu ni moya li ni kalameza ku nahana wena nako kaufela. Ni fumana kuli nako ya luna ya ku nyalana se i li fa kaufi haiba bashemi ba hao ba sa tatafazi litaba. Ni se ni ñolezi bo ndate ka sibili kuli ba to ouisana za libato la luna ni bashemi ba hao. Ni sepa u se u utwile se siñwi!

*Ka lilato na lumelisa,
Na wa hao luli,*

Grugow Libanambanda.

Libanambanda, muta a fita ku zwa kwa sikolo kwa na li teñi, a fumana kuli bashemi ba petile kale musebezi wa ku puma mulomo wa na kupile kuli ba eze mi mane ne se ba ondile malole a mabeli ni ncelule ya pulu, ku beya pohwana.

Za mukiti wa linyalo za kalwa ku mbindanwa ki bo namukuka ba mwa hae. Malumahe Libanambanda ni muhulwan'a hae Sikabumba ba ikalabela ku yo nga sinawenga hamoho cwalo ni ba bañwi ba mwa limba ba ne ba konile ku taha. Pili musali a si ka nanulwa munna-muhulu Tolomani Lyamukosi, yo muñwi wa banyani ba nyandi, a fa Sepo litaelo ze: 'Me, kacenu mwa lu siya, mu ya kwa manyalo e mu iketezi i sa li mina. Mu yo tokomela za manyalo a mina mi mu sike mwa yo fapanya batu mwa lusika lwa bona. Mikwangalakanyi ni lutimbo li maswe. Piluseta, luñuñu, ndembwe, lusebo ni lipuo-puo li shandaula mandu. Ñwalakati kamita ki yo mu nde ku ishuwa mi mu no

hupula se mu itutile mwa lapa le. Cwale me, mu zamaye sinde.

'Ku mina banyali ni li mutu wa mina ki yo, lu mi file.'
Tolomani Lyamukosi a zwelapili ku bulela: 'Ha lu si ka mi fa kuli mu yo luwa kono ili kuli mu yo mu babalela hande. Ne lu si ka yo mi kupa kuli mu to mu bata kono ki mina ba ne ba itezi tambu-tambu ili mina; mu tile ku luna inge mu lu ziba kuli lu lifuzana mi cwale i sike ya yo ba sikobiso sa nako ni nako. Ki yo mu mu fumani a kilibani mubili mi mu sike mwa yo mu kutisa a kelepani. Cwale musal'a mina ki yo lu mi file.'

Banyali ba kandelega, *po po po po*, mi miluluezo ya kala ku laluha. Mukaba ni sinanuliso za nyembulwa mi ba ishimbulula ba sindeketilwe ki ba habo musali. Minyembu mwa nzila ne nze i zwelapili ni haike hañata ne i lifwa hamulaho wa ku kananisana hahulu. Mwa saana ne ku kuzize nee haisi linyunywani ze ne li fufa-fufa ni mikala ye ne nze i fwayaela. Kalembeshwa, munna wa makutela kaufi, a loka a li: 'Lindolile likuli kamusa nyoti namukala konji nualwe na mbao.' Taluso ki kuli mwa mukulo kwa bata poo konji bo ñibi ni mbao ba ba bapala mwa nuka. Kalembeshwa ha yo wiseza liloko kwa utwahala mangwelula ni miluluezo, ze ne paka tabo ni nyakalalo, mi lineta ne li zwelapili nako kaufela. Ba yo fita malungwe kwa munzi wa Mbakofumu ku munyali.

Habusa munyali ni munyaliwa ba lumiswa mi muñ'a munzi Sitondo a bulela manzwi a: 'Me, munzi o mu tile ku ona u tiile, ha u na kaiñole, mi u tiisizwe ki basali ba ku nyala bo ñwalakati sina mina, mi ha ku na kaiñole ni kakakana. Ku ona ku itimbile micaha ba bañata mi ba ba ñwi ku bona ba sa icumbile mwa lipoleko, mi ba ba ñwi ku bona ki limbombo namushaba mi mu tokomele ku sa fapahanya bana ba mba. Ku wena mwan'aka Libanambanda ni li: U i lo nga mwan'a batu kuli u to pila ni yena mi isi kuli a to ba mutang'a hao. U mu fe likute le li mu swanela mi u mu petele litukelo za hae ili ku mu sileleza mwa likozi ni matuku. Ki tukelo ya hao ku bonisa sikuka se si nde kwa banyani ba hao.'

Hamulaho a litaelo ze kwa ciwa ku lamba.

TALUSO YA MANZWI MWA KALULO YA 5

- Libanambanda—mutu ya zwile mubano mwa sika, mueteleli
mwa sika, mutu ya bubana ka ku ziba se siñwi
Mabuyumusi—mayuku, bunyemi, ku halifa
Lolongondo—mushitu o tibani ahulu ili o mutuna, lyangashitu,
mutemwa
Kuimbelela—Ku opelela sina bambeti ba mulena
pohwana—poho ye sa li nkomwana
ndembwe—bunya, bunolo mwa masapo kapa ku londa kwa ku
eza lika
Kalembeshwa—sishemo se si kopani ni situhu, sishemo sa ñole;
lilato la sila
Mbakofumu—ku hapwa ki lilato la bufumu ku lata hahulu tutu
Sitondo—mutu ya sa bulelwi libizo fa pula, ya lekile ahulu
milyani ya pula

KALULO YA 6

SEPO WA LELEKWA

Hamulaho a likweli ze talu ku zwa fa sinawenga Libanambanda a amuhela liñolo le ne li zwa ku muhulu wa sikolo sa Mabuyumusi la ku mu zibisa kuli u pasize hande mwa lituto za hae mi u ketilwe ku ya kwa mawate ku yo ituta musebezi wa bumanjinela. Mucaha a kena mwa ñalelwa bakeñi sa musal'a hae, sihulu ha na hupula kuli u ta mu siya nako ye telele. A taluseza musal'a hae ni bashemi ba hae ka za teñi mi ba mu taluseza kuli u itutile ki hona mi swanelo ya hae ne i li ku swala lubasi isiñi ku ngunda-ngunda mwa likolo hape. Wa musali a eleza munn'a hae kuli ka moo a sebelize hande hahulu mwa lituto za hae mi u ketilwe ki mubuso kuli a yo ekeza tuto ya hae kwa mawate, ne i li swanelo kuli a zamaye. Mutangana a taluseza bashemi ba hae kuli na na ni ku ya kwa sikolo mi a ba taluseza kuli na na ni ku funduka lizazi le li tatama.

Ha funduka bashemi ba hae ni makwenyan'a hae ne ba sina mwangalo; a kutama liungamuwilu lwa pili ku mu helahelisa mafasi. Musipili wa kuya Costa Rica mabapa ni Panama, Central America, wa ba wa mazazi a malalu ka fulai. Hamulaho a likweli ze talu za ku yo fita mucaha a zibisa musal'a hae ni bashemi ba hae kuli u ilo fita hande haisi feela mipateho ya lituto. A talusa kuli ni nako ya ku ñola mañolo na palelwa ku i fumana. Kwa mulaho Sepo na bilaelizwe hahulu ki ku sa amuhela liñolo le li zwa ku munn'a hae. Lico ni ha na li ca na palelwa ku tunduba bakeñi sa liñengeti buñata. A oma ñolokotoo! Muta a amuhela liñolo le li zwa ku Libanambanda a ba ni tabo ye fitisisa; ee luli, lilato ki nasiñange!

Libanambanda a yo hapwa ki za na il'o fumana kwa mawate a Caribbean, a yo tupwikela mwa bupilo tupwii kuli mane a pakisa kapili ku libala Sepo. Mañolo a Sepo ni ha na ya a selehana

na sa fumani nako ya ku a alaba. Mwa silimo sa hae sa bubeli a nyala musizana wa mufuta wa kwa Mexico mi a palelwa ni ku ba ni musa wa ku zibisa bashemi ba hae kapa musal'a hae Sepo ya n'a lata ha butuku. Hamulaho a lilimo liketa-lizoho mutangana ki hona a mela ngana ya ku zibisa bashemi kuli ba lukulule Sepo kakuli sa na ni usili musali.

5, Doldrums Flat
Blue Sea View,
San Jose,
Costa Rica,
Central America.
17 September, 1959

Bashemi,

Mu ni swalele kwa ku sa alaba mañolo a mina a mañata hamoho cwalo ni a Sepo. Ne ni palelwa ku ñola bakeñi sa mipateho buñata ye ne ni li ku yona.

Ni lakaza ku mi zibisa nto iliñwi ye tuna, kuli ni se ni na ni musali (mu-Mexican) mi se ni na ni lubasi lwa bana ba babeli, Sussana wa musizana ni Tung-wong wa mushimani.

Haiba Sepo u sa ngangamani mwa lififi ni kupa kuli mu mu lukulule a ye habo yena.

Mu mu fe ze ne lu na ni zona kaufela ze cwale ka liapalo za hae kaufela haiba li sa li teñi.

Mu si ikatazi ku ñola ni ta mi zibisa kuli ni taha lili ha ni ta ba ni nako.

Mwana,

Grugow Libanambanda.

Sepo ha li to mu wela a bata ku welela mi a komokiswa hahulu ki kezo ya Libanambanda kuli ki ka baka lañi ha na si ka mu zibisa ka nako ku fita ku mu keyela cwalo! 'Au! Kiñi se si kenezi Libanambanda ha ni nyandisize cwana?' Sepo, ya na s'a li namukuka, a kuta habo mwa Silamuko.

Sepo ha nze a toomani cwalo mwa hae a utwa mabulatwi a

kuli kwa sipatela sa Mbwashula ne ba tokwa baalafi ba basali ili ba ba keni sikolo ba ba kona ku pyopyola sikuwa. Sepo a fumana kuli ne i taba hande a na ka yo ipelekela ku fita ku kena mwa mbambitwa ya manyalo hape. A zibisa bahulu ba hae ka za muhupulo wa hae mi kaufela ba mu lumelela ka pilu iliñwi mi kaufela ba mu lakaleza lithonolo. Sepo a yo amuhelwa ka bunolo kwa sipatela sa Mbwashula kakuli na konile ku yo pasa tatubo ye ne ba filwe ka bunolo mi ni sikuwa na si luma-luma hande. Miswalo ya hae ya mu konisa kapili ku latwa ki bahulu ba hae fa musebezi. Ne i li musali ya mafufulo ya na sina ndembwe ni ye kana.

Manzibwana a mañwi Sepo inge a li fa nako ya ku sebeza busihu kwa tiswa mukuli ya na sa li fa makateni a ku shwa ya na zwela mwa sikiliti sa Maibabo; mukuli na sa honilwe ki butuku bwa nacinkwa kuli mane ne se i li feela wa ku fetula fa bulobalo mi ku ca haisi ku lohezwa. Sepo ne i li yena ya na li fa musebezi nako ya fitiswa mukuli mi a mu amuhela ka tokomelo ya mualafi ya ziba musebezi wa hae. A lobaza mweti wa hae mi a pakisa ku lumela liñusa ku mualafi ya na cuukile kuli a to tatuba mukuli ili kuli a fiwe kalafo ye swanela kono Sepo a makazwa ki kalabo ya na filwe ya kuli u lukela ku libelela mukuli ku fitela habusa mi ki swanelo ya hae ku talima za teñi kaufela.

Hal'a busihu, lilungwe li si ka zwa kale, Sepo a kala ku sabiswa ki mukuli wa hae, na sa kalile ku ba ni sibuyo se si komokisa mi meto a mukuli na sa bilauka ni ku lutauka. Sepo musali wa nalimai a kena mwa kazuma ka ka sina mwalo kakuli ne i li lwa hae lwa pili ku bona mutu ha timela. A kala ku bena-bena mwa sipatela ku sabela mukuli wa hae. A matela hape ku yo zibisa mualafi yo muhulu mi ni teñi kalabo n'e li ya kuli ki swanelo ya hae ku yo fa mukuli mulyani wa ku mu alafa, yena u ta taha habusa. Sepo ni ha n'a li mwa ñalelwa cwalo a lika ka tata ku kutela ku mweti wa hae kono eshee a to fumana mutu se i li mufu a andalalile meto mi na sa batile poo. Sepo, kalibe ya na si ka inela kale situpu a sa zibi ni mo si putelwa, a kena mwa ñalelwa mi a ngwalyama feela ku tokwa ni sa ku eza, moya wa

hae wa kala ku fulana, a ica matilikuba mi mubili wa hae wa kala ku sisimuha muzuzu ni muzuzu. Kwabe kwa yo li sekee mwan'a Mwendakumongo a sa ezi se siñwi mane ni haili ku fa milyani kwa bakuli ba bañwi kakuli na patehile ku mbindana ni minahano ye ne mu atezi.

Habusa mualafi yo muhulu ha fita a to mu halifela hahulu a to fumana kuli Sepo na palezwi ku puta mufu ni ku bakanya fa mumbeta, mi hape na palezwi ku babalela bakuli ba bañwi ka ku sa ba fa likalafo. Sepo ya na mbemukile pilu a ikutwa hahulu maswabi ni manyando. A tuheliswa musebezi ona zazi leo tenyene ki mualafi yo muhulu mi a timiwa ni mali a hae a kweli. Sepo nalimai ha buza sa na timelwa mali kalabo ya ba kuli ki wa likesha ni boi. Ku sa ziba musebezi kwa hae ku mu palelisizwe ku pilisa mukuli wa nacinkwa mane ni haili ku mu puta mi hape na palezwi ku tokomela bakuli ba bañwi. Sepo a kutela habo kwa Silamuko lampu-lampu a swabile maswe.

SEPO WA NYALWA HAPE

Mwa tolopo ya Mwati mabapa ni Bulawayo ne ku pila sinata sa munna ya na tumile ka lilumbatina la Kushwamalena. Singangalume seo ne si li siconi sa kale mwa sikuwa. Ne si tile ku zwa mwa naha ya Bulozhi hamulaho a ndwa ya Bukwangali. Za lipoleko kwa mabulu na siyo ku zona mi wa hae mubeleko ne i li wa ku tambisa batu milyani ya makando. Ne i li Sitondo ya na zibahala macabeñi mi na cuukile mwa milyani ye fapahana-fapahana. Na onyokile kwa ku fuma kuli mane ne se i li mbombo ya mushaba. Mali ku yena na sa yanehiwa sina mambole ku a sabisa muuta, tutu ku yena ne i li mbwee mi babeleki ne i li ba bañata. Na nyezi basali ba ba supile ili mishobo ye fapahana, Muswina, Mucawa, Mupedi, Mucangani, Muhumbe ni Mukalanga. Munzi wa hae kwa na nz'a tapiseza batu miliani n'e li ndandanda kwa butuna mi ne u bizwa ka libizo la Ndundango. Hana se a li makateñi a ku supala, Sitondo a kenelwa ki muhupulo wa ku nyalela habo kwa Bulozhi naha ya mambumbwe, mañele, masa a buheha, mwatala, libala la pono ye nde, mikulo ye makaza muzwahule, misindi ni mishitu ye zwile mubano. Ni ha n'a fumile hahulu na ikutwa bubotana kakuli na sina Muluyana mwa sibaka sa hae. Takazo ya hae ne i si ya ku ba ni musali wa Mulozi feela kono na tokwa ya itutile ili ya kona ku bukeleza lifa la na na ni lona, ni ku to zamaisa mantolo a hae a na nganguzi mwa Ndundango ili kuli muta a lobala lwa mafelelezo ku ya kwa Litooma ite a kone ku kutisa lifa kwa Bulozhi.

Ha nze a buza-buza kwa bana ba poho ye nsu, Malozhi ba bañwi ba ne ba icambile naha mababe ili ba ne ba sa z'o fita ku zwa kwa hae, ka za basizana ba ba zwile mubano kwa hae, mi ili ba ba itutile, ka lithonolo a katana ni munna wa muenyi mwa bukuwa ya na sa z'o fita ku zwa kwa Bulozhi ya na bizwa Matalia-

mande. Munna yoo ya na palelwa ku fumana ntilima a ipona lithonolo ni yena ku ba mwa mazoho a Singanga Kushwamalena mi a pakisa ku mu taluseza kuli na ziba hande musali yo munde ka ku fitisisa ili ya itutile ya bizwa Sepo Mwendakumongo wa mwa Silamuko. A zwelapili ku taluseza Kushwamalena kuli u zibile musizana yoo ka nako ye telele, ku kala kwa bunyinyani bwa hae. U pepezwi mwa lapa la mulao, mi luli ki mwan'a zwezwi mi u na ni mikwa ye kateleha. Na nyezwi pili ku munituti yo muñwi wa sitaku-taku ya ilo ebelelwa kwa naha ya ba basweu. A lukuluha ku munituti mi u na li mualafi ya tonipeha mwa sipatela, mi ki musali tota ya lukela ku ba mufumahali wa Singanga Kushwamalena. Ku zwa fa ngambolo yeo Mataliamande a ba wa fa noka ya Kushwamalena, litaba za libato za siiwa mwa mazoho a hae kakuli ki yena ya na zibahala kwa bashemi ba Sepo. A sepiswa mpo ya ku fiwa miliani ya sikuyeti, kambuma ni mutukule haiba na ta kona ku kondisa za libato. Mataliamande a ipona hahulu lithonolo ka ku fumana musebezi o bunolo cwalo mi a ipulelela mwa pilu a li: 'Lithonolo a li wile u li nope.' Mapepa, masitempe ni liñoliso za yo lekiwa ka bubebe mi ya na kupilwe ku mu ñolela a shwela fa potoloto, mi mañolo a kala ku selehana mwa Silamuko ku Sepo mi ya ba ñolamenyi!

Muta Sepo a amuhela liñolo la pili a tilimuka hahulu ni ku makala maswe-maswe, sihulu ha lemuhu kuli muñoli wa litaba n'e li Mataliamande ya na tunuzwi habo ka baka la ku yanga Lingwangwa Sibangoti! A ngangamana ni mañolo, a palelwa ku kutisa likalabo ni haiké kamita na itakalezanga ku yo bona mwa bukuwa. Muhupulo wa manyalo wa kala ku ngundana hape mwa munahano wa Sepo. Ku si ka fita ni nako kwa fita a mañwi mañolo mo ne ku beilwe ni kwacha iliñwi ya ku lekisa masitempe, mapepa ni maingolupu za ku kutisisa likalabo. Sepo a ñola ku hana za libato leo kono ni cwale Mataliamande a zwelapili ku ñolela bo Ma-Sikendile Lyamukosi, ndatahe Sepo yo munyini, ka za libato leo; bashemi bao ne ba li mwa bubala, mi ba lakaleza mwan'a bona kuli a nyalwe.

Sepo a saba ku tula litaelo za bashemi ba hae. A kala ku tatuluha pilu mi a kala ku kengeela za munna yoo ya na bubekwa ki Mataliamande. A mu kupa kuli a mu lumele siswaniso sa mucaha yoo ya na mu bata. Mataliamande a yo taluseza mulikan'a ahe ka za kupo ya Sepo. Kushwamalena ka ku fumana kuli ne se i li lukulupani lo ne lu sike lwa lumelwa ki kasesele, a yo leka siswaniso sa mutangana ya na bonahala hande kwa mabenkele a maswaniso mi a si fa Mataliamande kuli a lumele lucwepu-cwepu lwa musizana loo. Sepo a yo katelwa hahulu siswaniso seo, mi litukiso za linyalo za luka ka putako. Kwa lukiswa kuli a fundulwe ka fulai. Lionda za likwacha ze mwanda za lumelwa hamoho cwalo ni likwacha ze mashumi a supile za musipili wa fulai.

TALUSO YA MANZWI MWA KALULO YA 7

lilumbatina—libizo la lisomo, ha ki libizo la ku pepwa; ki libizo la ku bubekwa; ki libizo la ku itundundumuna
 mbombo ya mushaba—mutu ya fumile hahulu; mutu ya na ni tutu ye ñata
 ndundango—mutundameti, ñolamenyi, makatakata, mañaña-zwana, mutundamenyi; ku ipeya ku ziba lika
 lifa—za selile mutu, bufumu, tutu
 ntilima—mubeleko, musebezi
 Singanga—mualafi, mubini wa ñaka
 mwan'a zwezwi—mwana ya pepilwe hande, mwana ya utilwe hande; pulelo ye ñwi ki 'ya pepezwi mwa muluti'
 Lingwangwa—mutu wa makupa-kupa, ya kalima-kalima lika kapa ku kolota a sa kutisi; lisholi ya uzwa ka makupa-kupa kapa mutu ya timana
 lukulupani—mucembele, mutu ya supezi

KALULO YA 8

SEPO MWA NDUNDANGO

Liungamuwilu (fulai) i mano to lula, Sepo a yo amuhelwa ki Mataliamande cwalo ni ba bañwi ba mwa Ndundango. Ba longana mwa motikala ye ne i ba matiselize kwa munzi wa Sitondo. Kwa ba ni mukiti o mutuna wa kuli ne i li ku ca ku lamba mi nyakalalo ne i li ye tuna hahulu mwa hae, kono Sepo yena na fipelizwe ki ku sa ziba munn'a hae. A fitisa kupo ya hae ku Mataliamande kuli na tokwa ku zibiswa munn'a hae, mi a talusezwa kuli Kushwamalena u ta zwela kwa mukiti manzi-bwana. Lizazi ha li yo tea-tea mi ku batile hande moya u nze u fuka ka kelelo namani ye tuna cwale ya zwela kwa nyangela ku to bonana ni musal'a yona yo munca. Na tuwamani mwa siapalo se ne si sa mu swaneli mi a taha a i tokoza kuli ki yena Kushwamalena ku siala batanga, mi a to kanama mwa sipula sa manyendaela kwa tuko a Sepo. Sepo a kala ku ikomokela komoo ni ku kakamaliswa ki situhu sa Mataliamande ya mu zielize cwalo. Sepo a kala ku cipita mi a kupa kuli a fiwe sibaka sa kuli a yeme hanyinyani. A sa yema feela a lu kanka lubilo ku liba liangashitu. Batu ba lika ku mu manama kuli ba yo mu kwenula kono eshee ba mate ba ye kai! Sepo wa Silamuko a ba picauka ka bubebe bo ne bu komokisize. Kushwamalena a taluseza batu kuli ba ikete ni ku ipinela, musali u ta taha i sa li yena mi a kupa munna ya na bizwa Lingungu lipala ku wa kuli a ñwate feela mubu mwa mutala wa Sepo ni ku u tisa ku yena caziba.

Mubu ha se u tisizwe Kushwamalena a u kopanya ni linkau ze ñwi mi hamoho za cimbekwa mwa cika, mi a ambelela ka mwa na zibela kaufela. Sepo kwa na icwatekile na lila ha butuku. A itiulula maswe-maswe. 'Mawe! Mataliamande ki siloyangundu sa mutu, wa lunya lwa noha, kiñi ha si ka ni bulaya feela ku ni beka haiba ki moya wa ka wa na bata? Fulai, bufumu, ne ni sina taba

ni zona, se ni tokwa feela ki mucaha ya fa siswaniso. Cwale ni ta eza cwañi?' Sepo a ipuza mi a kenelwa ki mihupulo ye miñata, mi kwa nalule-lule a fumana kuli ne i ta ba bunde ha na ta yambaela ha ku unzufala mi haiba ki ku shwa a ishwele feela. Ha se ku unzufazi Sepo, kuli a pete za mulelo wa hae, a makazwa ki liñungwa la sipundumukela le ne li tile, ha li ombala a kala ku utwa maumbunwa a batu ba na palelwa ku bona maneku kaufela mi ha yo kumbuluka na sa tingulukilwe ki mamonyi maneku kaufela, mi mamonyi a taha ku yena ka kaminyi-minyi. Mwan'a nyandi a kena mwa kazuma ka ka sina mwalo, a kena mwa ñalelwa mi a kala ku matela kwa munzi mamonyi a nza mu tatami busafa. Mubili wa hae ne u nze u selakwa mushabati ki lika za na sa boni. A ngwilimana, a lindimana a nz'a huwa mi ha yo li palakasha mwa Ndundango ki wa maabani u welezi.

Kushwamalena a laela kuli Sepo a nanulelwe mwa ndu ya hae Sitondo, teñi a yo tapiswa ka miliani ya mifuta-futa ni ku fumbulwa muulu mwa sifuba. A wetuluka ka bubebe, a nwiswa miliani mi a kula mukishi wa butuku-tuna bo ne bu mu ñwañulu-kisize busafa. A fola hamulaho a sunda mutumbi ya ku shandana mwa lituku la nasiñange.

A man'o fola Sepo a twaela bupilo bwa munn'a hae ni haike na toile hahulu Mataliamande. A oliswa hahulu ki Kushwamalena mi a huliswa ku ba musali yo muhulu mi musebezi wa hae wa ba wa ku zamaisa balekisi mwa mabenkele.

Sepo a pila hande mwa Ndundango mi a twaelwa kapili ki ba mwa hae. Batu ba mwa Ndundango ba tabela hahulu bupilo bwa hae kakuli n'e li libombolwa la musali mi na sina kaiñole. A pepa mwana a li muñwi wa musizana ya na shumwelelizwe libizo la Kacikici. Hamulaho a lilimonyana Sepo a kupa munn'a hae kuli ba yo sebeliseza tutu ya bona kwa hae. Kushwamalena, ya n'a sa ikonkile kuli ha sa yo hata Bulози, a palelwa ku hanyeze bakeñi sa lilato mi a lumela ku sina ku honona, mi Sepo a kupa Kushwamalena kuli a leleke libunda la basali ba kale ili kuli a siale a linosi mi ni cwale munna-muhulu a palelwa ku hana. Sitondo a kopanya basali ba hae kaufela mi a ba taluseza ze: 'Basali ba ka,

ki nako ye telele ye ni pilile ni mina mi bupilo bwa ka ne i li bwa mina, mi bwa mina ne i li bwa ka mi sisupo ki lubasi lwa luna. Ni lakaza ku mi zibisa kuli mazazi a ka a ku pila se a li a makuswani mi tato ya ka ki ku yo lobala haesu fa lobezi ndate.

'Ne ni lakaza kuli kambe ne ni ta yelela ni mina kono eshee bupilo bwa haesu bu fapahana hahulu ni bwa ku mina kwanu, sihulu mu ka swana mwa yo kena mwa sinyamba ha ni ta yo timela; cwale ni hupuzi kuli bunde ki ha ne mu ta siala. Ni ta mi fa likabelo za mina kwa bufumu bo ne lu belekezi hamoho.' Ha felize ku bulela Kushwamalena a ba abela masintolo, likomu ni ku ba fa miliani ni linkau ka mo ne ba tokwela. Haili bana a talusa kuli bao ki koko; kaufela ba ya ni yena, ba yo bona fo ba lobezi bo kuku a bona.

Kushwamalena a yo lifa mali kwa kuta a litifo za ku zwise bana mwa naha yeo sina ka mulao wa naha yeo. Basali ba bata ku ñoñoleha kono ba saba ku filikanya Sitondo mi ne ba ta zieleha. Batu ba Ndundango ba bilaela hahulu bakeñi sa caziba ya na ba siya kono ba tiya lipilu ha ba utwa kuli milyani ka mifuta ya yona u n'a i abezi basali ba hae.

A fundulwa ki nyangela muta a sinkuka mukulu wa matambo. Lieto la bona la ba le li nde, ba yo fita hande mwa Bulози mi a yo fitela mwa buyeketi mwa Silamuko. Batu ba mwa hae ha ba to bona kuli ne ba nyalisize Sepo ku mucembele mumbulu cwalo, ba komoka hahulu, mi ya ba yona ngambolo ya mwa tukutwana. Kushwamalena a limbulula bupilo bwa mwa buyeketi mwa na li teñi kakuli batu ne ba mu kenda mi ne ba sa bonahali ku mu tabela. A kenelwa ki muhupulo wa ku yo yaha fa katongo ka habo.

TALUSO YA MANZWI MWA KALULO YA 8

siloyangundu—nto ye sabisa kapa silumba, siloiso
sinyamba—ku zieleha, ku ziezwa ki se siñwi—ku kena mwa

kazuma ka ka sina mwalo, ku zieleha mutu a tokwile sa ku eza
linkau—li lauliso, mishengo ye pandezwi milyani ye i tuiswa kwa ku alafisa kapa ku fumana se si tizize butuku; linkau ze ñwi, sihulu za buloi, li bizwa liunduma

KALULO YA 9

MUZEKO WA MULIU

Kushwamalena, ya na zwile habo hamulaho a ndwa ya Bukwangali, na sa zibwi ki ba bañata ba habo mi ba bañwi ne ba li u timezi kale. Ndatahe, Sunduma, n'e li yena muñ'a munzi wa Kandiana. Bashemi ba hae ba timezi yena inge a li mwa bukuwa mi ka mukwa o cwalo munzi wa habo wa shandauka. Bana ba likezeli ba ne ba li teñi munna-muhulu ha timela ba yo kuta ku to yaha hamulaho a ku yo palelwa ku ba ha ndat'a bona.

Kushwamalena ha na tutezi mwa Kandiana bana ba habo ne ba si ka bonisa bunyemi bwa bona kono sikukune ne si li mwa lipilu. Pula ha i seula mi batu ba tateka ku lima Kushwamalena a itolela ka ku kupa bana ba habo kuli ba mu fe lizulu ili fa ku fepela lubasi lwa hae; mawe! bana ba likaizeli ha ki ba ku bapalisa, ba li mbulu, taha haiba u munna; ba hana ku mu fa lizulu la ku lima mi ba li zeo ki za kwa ñokolwa mi haiba se si ilo mu tunula mwa bukuwa ki kuli a to eza musundasanda u ta binduka mwaha a sa boni ya ta mu fa fa ku lima konji kaufela ha se ba shwile. Kushwamalena a makazwa ki lipulelo za bana ba habo mi ka ku sa tabela nyenyenye a ulumana feela ku bona fo ne ba isize muhupulo wa bona. A makala sihulu ha fumana kuli ba ne ba mu yemela ka mautu ki bana ba likezeli ba ne ba tile fa mukokoto wa ndatahe. Ni ha na likile ku bonisa bana ba habo kuli mulelo wa hae ne i si wa ku ba amuha munzi kono na tokwa feela siemba sa ku fepela lubasi lwa hae, ni cwale kalabo ya na fumana n'e li kuli haiba a tokwa fa ku lima a yo ikupela mubu kwa kuta. Ka ku fela pilu ni ka ku fumana kuli na ambolisana ni ba mihupulo ye minyinyani a yo bopa sipani sa hae sa maconkosi a lipulu mi a yo lima lizulu le ne li bizwa Okoyo ni ku pumbaula mbonyi ye ne se cezwi teñi ki munna ya bizwa Sombombo. A pundungela lizulu la Okoyo ka mwa konela kaufela mi a cala

mwa teñi peu ya mbonyi ya kakungu. Munna ya bizwa Mbumbuti ni mwana habo Sombombo ha ba bona cwalo ni bona ba yo nata likomu za mulaka kaufela ku li libisa mwa lizulu la Okoyo ku yo pundungela liekele za na limile mwa simu. Likomu za takisa ni ku sindaela lizulu kaufela. Mawe! ku sa ziba mutu ki nwa. Kushwamalena a ba lubukela feela a sina pulelo ni ye kana mi na sa lati ku ba zieza. Ha ba kutile kwa ku yo shandaula peu ya hae ni liekele ki hona ba mu tela ku to mu tapaula ni ku mu shubula mo ne ba konela kaufela fa patelo, habusa ba yo mu biha kwa kuta ya Lingulunde. Munna-muhulu Kushwamalena kwa na sa mbotomanine mwa sipula sa mukanamo ku hupula mwa na ta pilela ni bana ha habo ku sina likomano, a bona kapaso telee fa munyako wa lapa ka kulekile jansi. Ne i li kapaso Ndembwe ya na lumilwe ku to taluseza Kushwamalena kuli wa tokwahala kwa kuta ya Lingulunde.

Ba fundukelela ni kapaso ku tokwa ni ku sinya nako, kono ha ba yo fita fa kuta ba fumana kuli baatuli ne ba sa patehile ni taba ya Kaliyangile ni Sitamulaho ba ne ba tantana buloi. Yeo i man' o atulwa kwa kambekwa taba ya bo Mbumbuti ni Sombombo ba ne ba zekisana ni Kushwamalena. Ha se ba file sitatimende (bupaki ka mo ba zibela taba) ku muñoli Sibongani ba bizezwa fa musumo.

Induna Anakene a li: 'Mbumbuti ni Sombombo a mu lu taluseze za pilaelo ya mina ni mwan'a habo mina yo ya sa zo shokomoka ku zwa kwa Malanda. Mu zibe kuli mo ki mwa kuta mi a lu tokwi mashano kapa malenguluti kono lu tokwa feela niti ye tezi.'

Mbumbuti: *Popopo*, a kandelega, a li: 'Ainyamulonga, kuta ye ya Lingulunde ya samba ku tomwa mu sa ni boni ni hata mo ka muzeko kapa bupaki kono cwale siconi yo u lu zielize, bupilo bwa hae bu tampakani masila mi moya wa hae ki wa situhu. Ha mu mu bona foo u bata ku lima mazulu kaufela a munzi wa ka wa Kandiana; sina Malozi ha ba izibela, sihwaba yo na sabezi ndatahe mi ha ki swanelo ya hae kuli kacenu a to zeka za ndatahe ya sa zibi ni fa lobezi. Ni se si i lo mu bandukisa mwa mazoho a

Mabulu kuli a lu inise sifoyoyo cwana a lu si zibi, cwale a tokomele.'

Induna Maibabo a li: 'Yela mwai, u zibe kuli u bulela mwa kuta fa pil'a Malozi, mi u sike wa ba ni kayeye. U ta fosa taba ya hao ni ko ne i lukile. Wa mai u bulele ka tokomelo.

Mbumbuti: *Popopo*. A alaba a li: 'Ba ni swalele muñ'aka, munna yo u ta ni fosisa. Libizo la hae ha li si ka ñolwa mwa buka ya munzi mwa hanelela mufuzana yo. Musundasanda ha ni u lati, a tundamene ku lata sa na sa lati ki ngana mañi yeo, haiba ki matibili a Mabulu a mu takanyize boko na ni ta mu zibisa nzila. Ka maniti . . .'

Induna Ndumeleti a mu kalimela, a li: 'Yela wena muñete tuwe, u ta fosa taba ya hao. Bona, sina Induna Maibabo ha ku taluselize, kacimacima luna ha lu ka lati, ki tompololo fa pil'a Malozi.'

Mbumbuti: *Popopo*, a kandelega.

Sombombo: *Popopo*, ni yena a kandelega, mi a li: 'Ishaa, ha mu lu bona cwana ni mukulwange lwa silisa, lu tezwi ki sibatana mwa hae mo. Munna-muhulu yo sa bata ku luna mu lu fumanele sona mina Malozi. Bati mwaha wani Sunduma ha taana Malozi ba kile ba bata ku fanisa mubu wani wa Kandiana kabesi na ni muhulwan'a ka yo Mbumbuti lwa u kutela! Au, cwale yo lipyeha wa ku yo baleha kwa ndwa ya Bukwangali ni ku yo bolomoka kwa mazoho a Mabulu u na ni swanelo mañi ya ku to lu sinanisa kacenu? Ki luna lu i lo mu tunula kwa na ile nji? A nili ki mikwa ya hae ye masila ye i lo mu yemela ka mautu! Bati na fitezi kwa buyeketi kono ba mu undumisize bakeñi sa mikwa ya hae ya bulicaba.'

Induna Ndumeleti a li: 'U liñi, Kushwamalena? Ha utwi ze ba ku ñusa ka zona bana bahenu? Wa lumela se ba bulela kapa cwañi?'

Kushwamalena a alaba, a li: '*Salibonani, Nkosi.*' (Mu lumele, Mulena)

Induna Anakene a li: 'Au! Mutu yo ni hesi bahabo ba ba mu bulela mu li u kondile hande! Ha u li fa pil'a Makwambuyu u

bulele ka likute. U bulele puo ye lu utwa, kwanu ha lu lati muikanyiso. U lu bulelele Sibulantaya lu Manyukunyuku luna? Balabaswe!' Kuta kaufela weleteee ka liseho.

Kushwamalena: *Popopo*. A li: 'Mu ni swalele shangwe, ne ni si ka lela ku mi nyefula kono ki mukwa feela wa lulimi. Banana ba ba bapala ka mutu. Haiba ki ku zeka ba zeke ka tonipo, na ha ni bapalisiwi cwalo haiba a ba ni zibi.'

Sombombo a kalumuka a li: 'U ta lu eza ñi wena mucembele tuwe?'

'U ta ni ziba', Kushwamalena a alaba. 'Na ha ku na ze ni zeka fa, ba ba zeka ki micahana ba. Ha ku na ye ni kona ku zekisana ni yena fa mubu wa ndate, ndate na u yolile ku kuku Likwiinde mi haiba ha mu mu zibi ne i li Minyolui mwa Lyondo. Cwale za bo tapa u ñwate na ha ni li keni. *Siboñile kakulu*—ni itumezi hahulu.'

Induna Sikendile a li: 'Mwai, u sike wa liulula. Muliu u felisizwe kale mi haiba ha u zibi u zibele hona fa.'

Induna Mukwetunga ni yena a li: 'Ni yona yeo i mu tusa ñi? U sinya feela munahano wa hae. Yena yoo ya to liulula kacenu n'a li kai mulao ha u tomwa? Ha ku ni notise kwa teñi, Ndumeleti, ni shwile mambengo.' Kwa kuza kwa li tuu, linamani ze tuna za notisana kwai. Ha sa itishuzi, Induna Anakene ali: 'Kana noli ñi, Kushwamalena? Zwelapili.'

Kushwamalena a li: 'Shangwe, taba ye ki ye tuna, mu si i ngi bunyinyani, ku ta zieleha mutu.'

Induna Mukwetunga a mu alaba a li: 'Zwelapili ku talusa taba. Yeo i ku tusa ñi?'

Induna Anakene ni yena a li: 'Yela Mukwetunga, feñi mutu yo sibaka a feze bupaki bwa hae.'

Kushwamalena cwale a li: 'Ndate Sunduma ha ku na ya kona ku itimeleza yena. Ne i li mufelelezi mwa kuta ye ya Lingulunde mi kuli kacenu ni to fetulwa sina tapi ya njinji fa pani bakeñi sa mubu wa ndate ki baluilui ba, eshee, ha ni utwisisi.'

Induna Ndumeleti a alaba a li: 'Utwa, muna, za buatuli bwa ndataho ha ki zona ze lu ku bizelize, mi hape ha lu na taba

ni zona; li felile muta a shwa, se lu sa lati ki kuli u liulule.'

Kushwamalena a li: 'Sa ndate ha si zekwi, ki mulao mañi oo?'

Sombombo a li: 'Mutu yo u takani, ni kupa kuli mu mu buze koo ndatahe ya itokoza ka yena a pumbekilwe teñi.'

Kushwamalena a alaba a li: 'Sombombo, u ta ni fosisa ni ku eze bumaswe.'

Sombombo a li: 'Mbulu, haiba u munna. U ni eze ñi wena, kanti u bapala ni kota ye fuka?'

Induna Maibabo a li: 'Batu ba kaufela ha ba zibi mulao, lu ta ba beya fa koto ya ku shwaula kuta haiba ba zwelapili ku bulela ka tompololo fa pil'a luna.'

Ko ba yo kumbuluka Sombombo sa yabana ze sa zibwi a sweli ku lelekisa ze sa bonwi. Ku zwa zazi leo a ba silyangu se ne si yambaela naha ko ikuwa.

Induna Anakene a li: 'Yela, bana ba Silozi, ha mu bone ze se lu tela, a lu bizeñi lipaki kuli taba ye i fele.'

Mabangatiko, paki ya pili, a li: 'Shangwe, taba ya ku liulula i felezi ku bo santulu, kukw'a hae yo Kushwamalena a sa li Sope mwa Lyondo mo, cwale haiba mina baatuli mu cincize mulao wa ku liulula mu lu zibise kacenu. Munna yo ki lipyeha, na sabezi ndatahe hamulaho a ndwa ya Bukwangali; cwale u to zeka cwañi sa na sabezi?'

Ngalamena, paki ya bubeli, ni yena a li: 'Malozi, bati na kwa ni komokisa, kanti muliu lwa itimeleza ona! Mutu ya n'a ile naha sikuwa ha kutela habo ha liululi, u kuta feela sanda sa hae. Mubu ha u boli mi ha u tambuzwi u tambuzwi. Haiba ku na ni lihakabe ya pumile batangana ba bo Mbumbuti ni yo munyan'a hae ya sa lyangani ni li ku yo ngiwa buka ya mubu mi ku ta fumanaha kuli wani mubu wa Kandiana u sa li mwa libizo la Sunduma, mi Sunduma ha ku na u sili kwand'a yo ni munyan'a hae Macimbimba ya sa li kwa Jubeki. Ba bana ba Sibengelele ne ba i l'o palelwana ni ndat'a bona bakeñi sa mikwa bumaswe mi ne ba til'o yaha ku malum'a bona ili kuli ba pilele fa teñi isiñi ku to hapa, batili. Tukelo n'e li kuli ba ikokobeze ku mwan'a habo

bona, ili kuli ba cele hamoho sina mwa na kupela yena. Muikanyiso ni mikwangalakanyi ha li pilisi lusika.'

Mbandama, paki ya bulalu, a li: 'Muñaka, kanti luna bo mutu luna ni mabanga a komokisa, yo Mbumbuti a ta kona ku lunisa Kushwamalena sisa sani sa Kandiana ki ka mukwa ufi? Mo ba inezi malen'aka fa ba na ni minzi ya bona ye ba konka mi bana ba bona ba icambile mwa bukuwa mi ha ku talusi kuli bana bale ba sabezi bashemi ba bona. Ha lu bulela cwalo lwa fosa. Ha ki mulao ku lunisa bana za bashemi ba bona. Ni haiba kona ku koma ha ku cwalo. Ba ha ba koni ku lapisa Kushwamalena; u zibe foo ki silandulwa. Mutu ha luniswi sa hae ni haiba a ka ba mufuzana kapa sihole. Bati a samba ku timela Sunduma ndume ha lu si ka utwa za coliso ya hae? Batangana bona ba icolisize cwañi? Haiba yo muñwi wa batangana ba na showelezi sisa sani ni kupa ku ziba? Ba ba lukela ku yo zeka za Sibengelele ko ne ba ilo tunuka bakeñi sa ku otelwa, isiñi za Sunduma.'

Taba ya tatafala maswe ni ha Mbumbuti ni munyan'a hae ne ba lekile kweta. Eshee, taba ya pindumuka busafa. Ha ku yo batisiswa mwa buka kamaniti mubu ne u sa li mwa libizo la Sunduma. Cwale Induna Anakene mufelelezi wa kuta a feza taba a li: 'Bana ba mba, ha mu kutele fa litongo la mina mu cele hamoho ku sina ya lapa, mubu ki wa mina kaufela kuli mu fepele fa teñi lubasi lwa mina; bupilo bwa kokolo-kokolo ha ki bo bunde. Kandiana ki o muñwi wa tobo ya minzi mi ne mu lukela ku fa sikuka se sinde mwa silalanda; ku lapisa yo muñwi ku maswe mi mu ta sehiwa ki nyangela. Mu sabe muna ni lusebo, li undunganya minzi. Wena Kushwamalena, ki wena toho ya munzi wa Kandiana ya lukelwa ku kutekwa mi buconi isike ya ba sona sikobiso sa kamita.'

Kushwamalena a yo showelele mi taba ya fela kono haili yena Mbumbuti a kenelwa ki butuku bwa kaminyi-minyi hamulaho a muzeko oo. Matuku a hae na sina bualafi kakuli n'e li a mañata, mwili, lubande ni sisongo mi ka bumai a timela.

TALUSO YA MANZWI MWA KALULO YA 9

- Muliu—njiuluti, ku liulula, ku zusulusa za kale-kale sihulu za masimu, maalelo ni milapo
Kandiana—Kanzinyana, munzi o munyinyani
Okoyo—Ki na yo, nyenyenye. Linzwi le li itusiswa hahulu mutu ha tabile tapi, kapa mutu ha yo wiseza mulupa; kapa mbulu eza ni ku bonise
Sombombo—ku kuza, ki nako ya manzibwana ha ku kuzize moya u fuka hande u sa fulani; ki nako ye nde hahulu kwa ku zuma
Siimpiti—ki ha limunanu kapa batu ha ba pitihanezwi kulo ku li kuñwi; ku bundama fa sika
Mbumbuti—muhala wa lituwa, muhala wa ku hohisa liomba kapa lwando. Lwando ki sandi se si yo toma fa fasi se si kaka lika
Lingulunde—mutu ya sa utwisisi, wa mahañi, likañi, mañaña-zwana, ya sa lati ku elezwa; litanya, sifwiñondo
Ainyamulonga—Bañi ba mulonga, bazamaisi ba mubuso, makwambuyu, manduna
Maibabo—ku komoka ka ku makazwa ki kezo yeñwi; ku lula moya ka ku komoka, makazo
Ndumeleti—numwana ya yemela mulonga wa habo; muokameli, muyemeli, mutibi wa mazibuhu
Anakene—Kakusasana, masa ha sa yo patalala—i fapahana ni malungasiku ye talusa fa hal'a busihu
Mukwetunga—Mukwenyani, sihulu Ishee, mutu ya nyezi mukwae
Minyolui—Muñ'a Bulozu; Sope, ngambela wa kwa Namuso; ngambela wa kwa Lwambi ki Sambu; wa kwa Mwandi ki Liashimba, wa kwa Libonda ki Muleta, wa Naliele ki Imangambwa
sanda—situlo sa sizo seo batu ba yola, i ta ba sa munzi, silalo kapa sa bunduna; situlo sa liluko—'Musundasanda' i talusa ku sinanisa ba bañwi fa tukelo ya bona, ku putelela
Macambimba—bucwala bo bu si ka konda hande, bucwala bo bu si ka kauha kapa ku halifa

sis—mayahelo a mutu mwa munzi, fo mutu a yahezi ndu ya
hae ili fa liluko la hae
liconkosi—pulu ya mutapiso, pulu ye lutwa ku hoha kapa ku
lima

KALULO YA 10

SEPO MWA MULENEŊI

Kushwamalena ha li mwa Lyondo a tokolomoha ku tambisa batu milyani ya makando sina mwa na ezeza kwa bukuwa kakuli na fumani kuli bunde ki ha na ka itusisa likota za na ziba za buzumi ka moo lifolofolo mwa mabala ni misindi ne li li ze űata hahulu. Zumo ya hae ya ba feela ya lifolofolo ze kenya mali ili ze tuna ze cwale ka litou, likubu, linali, lipofu, likwalata mane ni lihahabi ze cwale ka likwena. Mulyani wa hae wa sifi ne u mu konisa ku kena litou fa hali, ku li shela-shela mwa mautu ku fitela a yo keta nkungulu, ncelule yona cawema ye feza. Kamita ha na kuta ku zwa mwa njao ne ku banga ni mukiti wa manyanga mwa munzi wa Kandiana. Mukoke u ne u yo bihwangwa kwa muleneűi mi kamita na biziwa ku to tapiswa buhali.

Kushwamalena a kala ku ziba mishitu mwa butelele ni bukuswani bwa yona sihulu na lata hahulu ku zumela mwa lolongondo, mishitu ye tibani, kapa sikwa sa maűele, kuma kapa mataka. A kala ku ba mushenji yo mutuna wa lifolofolo mi ka nako ya sombombo, ha ku kuzize, moya u sa fulani na londota hahulu.

Kandiana ne u li munzi o no lumbile bakeűi sa ku ubelwa mi ne u yahile fa munanga wa siko se ne si bizwa Bakaise. Siko sa Bakaise ne si na ni litapi ze űata. Kushwamalena ya na lukile lituwa ni kanyandi na seleta musal'a hae litapi ze cwale ka linjinji, limbufu, limu, mishuna, lingweshi, linembele, lindombe mane ni lingongi.

Mulonga ha u se u kozwi butu bwa likozwalume yo, kwa lelwa kuli a yoliswe mwa situlo sa űuundi mwa muleneűi. Muta a yoliswa a swaliswa ngongi inze i lila—ngongililili, ngongililili, a apeswa mankeema ni mushukwe wa tau mi kwa swanela luli. Induna Mucemukule a mu loka ali: 'űuundi u mwambwa

musholo kakuwa munyima kangombe, wenda kuso kulala mundi munyima ku lilati ngombe.' Taluso ki kuli poho ha i tokwi mwa mutapi wa likomu mi ha i zamaya inge ye na ni sikeu bakeñi sa siluta. Sepo ne se a li membwa (musal'a nduna) mi bupilo bwa mwa muleneñi ne bu si ka mu bela taata, a bu twaela kapili. A kala ku zibahala hahulu bakeñi sa bukwala kwa ku opela liimba ni kwa ku zamaisa liwale. A twaelana kapili ni baoli, bo natandi, mikwae, limeyana ni meembwa nangala ba bañwi. Sepo a latwa ki undi wa nyangela mwa muleneñi bakeñi sa sishemo sa hae ni butu sakata bwa na na ni bona. Mwa lapa la hae n'eli mwa likonganelo nako kaufela, a ya kabubo mi mane a ba a ketiwa ku zamaisa Anamoyo mwa muleneñi.

Ni ha ne ba li mwa muleneñi cwalo Sepo ni munn'a hae ne ba si ka libala liluo la bona kwa Kandiana. Likomu za bona ne s'eli ze ñata mi ne li zibwa ka libizo la Manyanyasileze ili za mibala ye miñata ye ne kateleha ku ya li bona mi ka maniti n'e i li nakalunda kwa buñata. Mibala ya zona ne i li yeo:

Za banna/lipoho/mapulu

ze nsu
ze soto
ze nala
ze puzwa
ze paswa
ze kwaba
ze seta
ze tululi
ze kunoñu
ze tukwa
ze sasa
ze kozwa

Ze sihali/litole

ze swana
ze sotwana
ze nalana
ze puluzwana
ze paswana
ze kwabana
ze setana
ze tuluzana
ze kunwana
ze tukwana
ze sasana
ze kozwana

Ñundi a ba mbumu ni mubamba, ya ina bukaufi ni mulena nako kaufela ili ya bambekilwe. A beleka ka tata ya mukusi mi a ekeza likomu za hae ka mwa na konela kaufela mi na nza itusisa

mutuso wa likomu. Ne i li mulati yo mutuna wa likomu mi mwa n'a kutela kwa Kandiana na li tatuba a li loka ka mabizo a zona ni ka mifuta ya zona . . . za lifala, ze cupya, za licoba. Ka ku sa lata ku sa latehelwa ki puo ya habo ya ikale na biza mifuta ya likomu za hae ka Siluyana: 'Njamwaombe (sitole), linatula (ncelule ya pulu), tinako/lushamwa (muketa), ñundi (poho), namani (ngocana).' U n'a loka fokuñwi, a li: 'Ngocana siwabo-keke takula ta biluka ngombe.' Taluso ki kuli namani ha i kendwi, ha i hula ki yona komu.

TALUSO YA MANZWI MWA KALULO YA 10

njao—zumo ya litou, zumo ya lifolofolo ze bulaya
Anamoyo—Basali; alimuñwi u bizwa mwanamoyo; mukopano wa basali
baoli—basali ba mulena; a li muñwi ki muoli
mukwae—mwan'a mulena wa musali; wa munna u bizwa nabi
natandi—musal'a mwan'a mulena yoo ndatahe a li fa lioma; ki musal'a nabi
meyana—musal'a mwana mulena
komu ya licoba—komu ye na ni silizi se si basizwe busweu kwa mafelelezo a muhata
mutuso—muliani wa ku atisa likomu

KALULO YA II

SEPO U TABISWA KI LIKEZO ZA MWAN'A HAE

Ñundi Umwambwa Musholo ne li likwambuyu ya kutekeha hahulu mwa muleneñi bakeñi sa ku tokwa sobozi mwa likatulo ni kuli ne i li sinyanga. Na sepilwe ki nyangela ko ikuwa. Lifu la hae ne li makalize hahulu, na si ka kula kono awa feela sina kota. Nto ye ne zielize batu ki kuli na bonahala ku timela kono pilu ne i sa nata, kwaba cwalo fa mazazi a supile mi mufu na sa bata ku bolela fa museme. Ka lithonolo kwa fumaneha ñaka ya na bizwa Sifwiñondo ya na ziba tatu mi a to kona ku imulula batu mwa silikwalikwani sa mufu.

Sililo sa hae sa ba se si tuna kakuli nyangela ne i putehile kwa maneku kaufela a Bulози. Mutu ya na latwa ki batu kamita u bonelwa fa sililo sa hae. Silundwamanji ne i li se si tuna mi ba ne ba lobala fa mitande ne ba sa bulelwi. Kwa bulawa likomu ze ñata za muhoha ku fepa batu mi ili ka taelo ya Sepo ya na ize ku yo fungulwa zeñwi ku za lisiye. Kwa bulawa manatula a mabeli a lipulu ni sitole sa lifuta. Balili ba ca nama ka mifuta ya yona —kasambamezi, lisapiana, sibiti, mutobiso, ndondo, lipio, lwambanyama, lubete, mala ni sibumba. Ze ne kendilwe haisi bumete ni muñopiana.

Mawe! Sepo ki kale a siyamena! Uta kona cwañi bupilo bwa bunamukuka? Bana ba Kushwamalena ba ku pepela mwa sikuwa kwa balicaba kaufela ba baleha ku kutela Bulawayo muta mushemi wa bona a taana, mi Sepo a siala feela ni mwan'a hae alimuñwi Kacikici wa ku ipepela. Ku ba habo ku tokwa ni haiba alimuñwi wa ku to mu hata fa ku shwelwa kwa hae mi ne batwi ki muloi. Cwale mulili u ta ya kai? nyangela ya buza. Eshee, Sepo a siala feela mwa Kandiana yena ni mwana hae ya na nz'a mu toba pilu.

Kamita mutu ha maibeleli mwa bupilo. Ku Kacikici, mwan'a

Sepo, kwa zwa mwana tota wa mazoho a mabeli, wa zibo ye ne katalize mwa sikolo. Lubilo lwa hae ne lu katalize bamati kaufela ba basizana mwa lifasi la habo. Na sa bala mwa sitopa se si pahami sa *Form IV* kwa sikolo se si pahami sa Samutamunenene. Mwanana a zwa mubano kwa ku mata kuli mane na sa zibahala hahulu. Sapili ku mata ne i li bupilo bwa tau ilinosi kono kacenu takano ya lubilo i latwa ki batu.

Bakeñi sa ku zwa mubano kwa hae naha ya habo ya mu keta ku yo i yemela kwa naha ko ne ku putehezi bamati ba mafasi-fasi kuli a yo mata kwa teñi. Sepo, ya na zibwa ka libizo la Ma-Kacikici, na si ka bilaela hahulu ni haike mwan'a hae na mu siela bulutu. A mu laeza ni ku mu lakaleza ku yo eza hande. Lipapali ne li ezezwa mwa naha ya Japan mwa tolopo ya Tokyo.

Sepo ha kutile a to kandekela bo mahe: 'Ima, ne i li musipili o mutelele-telele ko ne lu ile. Ne lu zamaile ka linzila za mifuta-futa, limota, lifulai mane ni mwa litima ze mata mwa mubu. Muleneñi wa Tokyo u na ni likiti-kiti za batu. Ha ba zamaya mutu u kona ku lateha kakuli ki ba bañata hahulu kuli ni sibaka sa ku kwaulela mazoho mutu a si fumani. Mubala wa batu ba teñi ha ki o mu sweu kapa o mu nsu kono i bata iba ñandatalukeke. Ki batu ba ba na ni siango kwa batu mi sico sa bona se si tuna ki laisi ye ba cisa ka tukota. Nto ye makaza ku bona kikuli mufuta wa batu ba teñi buñata ki makutela kaufi, ha ku fumanehi mapako ku bona.

'Patelo ya libapalelo ne i li ye tuna mi ne i lukisizwe ka bukwalala bo bu komokisize; ne ku cezwi lwanda lo ne lu babalelwa ka tokomelo mi mwa sibaka sa limatelo ne ku namile mikoloko ye basizwe busweu. Na fiwa mukoloko kuli ni matele teñi. Ni ha lico ne lu li fiwa ne ni sa ci ka kelelo bakeñi sa ku kengela ka mo ni ka matela, ni ku nahana liano la mo ni ka siela ba bañwi. Mwa pilu na ipulelela kuli haiba ni ta wina ni ta tiseza naha ya hesu likute, mi haiba ni sialela ni ta yo swabisa bashemi ba ka, ni ba ba ni ketile ku taha kwanu. Nako ne i bonahala ku akufa ku fitela ka mo ne ni i zibela, mi mwa libapalelo ne ku putehezi nyangela ya batu mi ba maswaniso ne ba sa bulelwi.

'Ima, ku ba mumati kwa shengisa; sihulu ha u ketilwe ku

yemela naha ya habo wena kakuli seo u si eza kaufela u si eza ka libizo la naha ya henu, mi ka sona batu ba bubeka naha kapa ku inyefula. Ha mu yemi fa mundandwe mu libelezi ku kalisa ku mata, nyangela i mi bala kuli mwa swanelela kwa lubilo mi kamita ba huwa ka taata ku bona ya ta eshula ba bañwi. Ha ni tingulukisa meto ha ku na ye ne ni ziba haisi batangana ba babeli ba naha ya hesu ba ne ba ile kwa kangisano ya liñindi. Ko ne ni sa tupwami mwa mihupulo ni ngangamani na bona lipako la munna yo musweu a swalelelzi tobolo mwa lizoho mi a lu laela kuli lu itukise. Na kala ku mi nahana muta wale ha mu ni laeza kuli "U yo itiisa", mi na kala ku ba ni sibuyo se si tuna. Na kala ku filikana ha ni bona kuli bahesu ba ne ni lakana ni bona ne ba bonahala ku iketa mi na komoka kuli se ne si ni kenezi ki sikamañi. Hañi-hañi mulumo wa tobolo wa ku lu fundula wa lila mi na ikutwa feela kuli ba ne ni mata ni bona ba itangetile mi na mata sina sibangoki kuli ni ba kwacise, na ikutwa sina mutu ya mata mwa muuwa wa hesu wa Bulози mi kanti ne ni mata fa lwanda lwa mwa Japan. Mautu a ka n'a li bukiti mi ne se ni ikutwa kuli ni mata silelenyima, mi ka ku komoka na utwa se si ni nata fa sifuba mi na kopanya ni ku wela fafasi ni kwashukile. Kwa nalule-lule ki hona ni lemuha kuli kanti ki muhala o n'ο ni natile fa sifuba mi kutwi ki na wa pili ni konile ku laka bamati kaufel'a bona. Muhuo wa milumbeko ya sicaba wa kala ku wela mwa lizebe za ka ha ne ni sa lapalalile cwalo. Mutu yo muñwi a ni nanula kwa lizoho a nze a ni bubeka. Mwahal'a siyongili se si cwalo na utwa libizo la ka li tumaeliswa ike batu ba ba shomba-uta lisholi kono ne i li ku ni bubeka kaufela. Na pahamiswa fa kalani ye telele mi wa bubeli ku na a pahakwa fa kalani ye kuswani ku ya ka, wa bulalu yena a pahakwa ku ye kuswani ku ya wa bubeli ku na ili sisupo sa ku bonisa maata a luna ka ku fitana.

'Muinasitulo wa lipapali za kangisano a to ni fa komoki ya gauda ni ku ni swala mwa lizoho. Mi kapili na utwa pina ye lumbeka naha ya hesu ili ku fa likute kwa naha ya hesu. Nto ye ñwi ye ne i ni komokisize kikuli ba hesu ni ha ne ni ba siile mwa

ku lakana ne ba sa taha ka tabo ku to ni lumelisa ni ku ni swala mwa lizoho ili sisupo sa kutwano. Ha ni kutezi kwanu haesu na to amuhelwa ka milumbeko ye mituna mi sifateho sa ka ne si li fa mapampili kaufela a makande. Hamulaho na kutela kwanu kwa Katongo ka shangwe mi ni table ku to ba ni mina bukaufi hape.'

'Ni itumezi, mwan'aka, ha u kutile hande', Sepo a alaba mwan'a hae, 'Muñ'a bupilo a be ni wena mi ni kamuso ku be cwalo. Bupilo ki masunda, mi mañi ni mañi u na ni mwa konela ku ituseza ili ku zwiseza lapa la habo pili ni lusika lwa habo ka sibili. Ku ni tabisa hahulu ha u eza hande. U yoyange.'

TALUSO YA MANZWI MWA KALULO YA II

likomu za muhoha—likomu ze bulaiwa ni ku celwa fa sililo
 ki balili ba ba til'o lila mufu
 ku siyamena—ku shwelwa ki munna kapa musali
 likomu za lisiye—likomu ze siilwe ki mutu ya timezi
 ku taana—ku sinyeha, ku sinyehelwa
 tatu—ku ziba makalo a sika kapa mwila wa sona
 mufu—mutu ya shwile, nyandi, mutu ya timezi
 silundwamanji—nyangela ye kubukani, sicaba
 muuwa—mushabati wa fa munanga wa nuka
 silelenyima—ngombemongo; ku zamaya mutu inge a fulalezi kwa
 ya
 samutamunene—ka samuteshumi, ka nako ye ñwi
 ku shenga—ku saba ka maseme; ku bisa sika buhali sina ku
 shenga kota kapa muwayo

LINYALO LA KACIKICI

Kacikici, mwana ya manyalu, a sebeza hande hahulu kwa sikolo sa Samutamunene. Na paselize kwa halimu luli mwa sitopa sa *Form V* mi muso wa Japan wa mu fa sibaka sa ku yo kena sikolo kwa sikolo se si pahami sa Kyoto. Za lieto la hae ha se li lukisizwe Kacikici a laeza bo mahe mi ni haike ne ba si ka ñoñoleha na ba siezi ndiulu.

Kwa sikolo sa Kyoto Kacikici a yo zibahala kapili bakeñi sa lubilo lwa hae. A yo ketiwa ku ba muñoli wa baituti ba ne ba zwa naha ya Africa mi ka mukwa o cwalo a ba ni lithonolo la ku kona ku potela libaka ze fapana za Japan. Nako yeñwi a memiwa ku yo ambola kwa mukopano wa baituti ba ba zwa linaha li sili kwa sikolo se si pahami sa Kuala Lumpur mwa naha ya Malaysia. Kwa sikolo koo ne ku kena mutangana ya bizwa Tung-wong, mweli wa Grugow Libanambanda. Kacikici ha na nze a ipanda cwalo ku ambola kwa baituti ba ne ba putehile, Tung-wong yena a kenelwa ki lizwalo la lilato mi a itakaleza hahulu kuli na ta ambolisa kalibe yoo, kono eshee nako na si ka i fumana. Kacikici h'a sa kutezi kwa Kyoto, Tung-wong a lika ka taata ku bata keyala ya me-tuna yoo ku ba mukopano o no memile Kacikici mi a mu landulela lona liñolo la ku fitisa muhupulo wa hae; kono eshee a tokwa ku fumana kalabo. Mutangana a tokwa ku limbulula kapa ku keshebisa, a lukisa feela kuli likolo ha li kwala u ta yo pumulela kwa Japan ili kuli a yo bonana ni kalibe yeo ka meto ili kuli a yo ikutwela maikuto a hae ka ku tala. Tung-wong ne i li mutangana wa silankwe, wa makutela kaufi, ya na zindile mi lopo lwa ngo ya hae ne lu otolohile hande. Ne i si mutangana ya buliti kono na ikutwa mi manyamenyame n'a li teñi ku yena. Sa tundamezi lishewa konji a si tongole! Ni Tung-wong n'a li cwalo. Ni yena na si ka kuta mwa

mulaho, na sa na ni ciseho ya ku bonana ni Kacikici.

Nako ya pumulo ha i fitile mwan'a Grugow Libanambanda a kwela sitima sa mwa mezi mi a yo esha mwa Japan ni ku pundumuna Kacikici kwa Kyoto kwa na icwatekile. Makande na si ka yo wela likamba kono ya yo ba makalelo a makande. Musizana a hana ku kena mwa litaba za manyalo ku fitela pili a peta za sikolo sa hae. Ni hakulicwalo mutangana a tundamena kono ni cwale musizana a itatula.

Hamulaho a litatubo za silimo sa mafelelezo Kacikici a lumelelana ni mucaha yoo ya na mu lata hakalo mi ba kala ku lelisana ka za litukiso za linyalo. Tung-wong yena na sa felize sikolo sa hae nako yeo mi ne se i li mualafi wa mazoho a mabeli (dokotela). Linepo ha li zwile kwa fumaneha kuli Kacikici na pasize hande mi ni yena a apeswa mushukwe wa bualafi. Bubeli bwa bona ba lumelelana kuli ne i taba bunde ha ne ba ta petela mulelo wa bona wa linyalo kwa Costa Rica ku mushemi Libanambanda. Ka bumai litukiso ze ha ne li ezahala n'a libezi ku zibisa bo mahe kwa hae. Linyalo la yo zamaya hande mi Kacikici ni Tung-wong ba kalisa bupilo ku sina pilaelo ni ye kana. Hamulaho Kacikici a zibisa bo mahe kuli u felize hande sikolo sa hae mi a ekeza ku ba zibisa kuli sa nyezwi ku mualafi sina yena. Libanambanda a tokwa ku buza mukwenyan'a hae ko a na pepilwe teñi kakuli za kwa hae na s'a zwisize muhupulo ku zona.

Hamulaho a likwelinyana Kacikici a kupa munn'a hae kuli kambe na ta kupa bashemi ba hae ili kuli ba kone ku kutela kwa lifasi la habo bona ili kuli a kone ku yo bonana ni bo mahe kakuli ba mwa buinosi mi se i li kale a bonani ni bona; Tung-wong a bonana ni bo ndatahe ka taba yeo mi ne ku si ka ba ni butata.

Kacikici, munn'a hae ni mukwenyan'a hae ba tokwa ku zibisa ba habo bona kuli ba taha mi ba fita feela ka sipundumukela. Ku fita kwa bona ne ku makalize batu. Teñi ne ba amuhezwi ka tabo ye tuna mwa naha kaufela. Nyangela ya ipona lithonolo ku ba ni baituti ba ba zwile mubano. Sepo a komoka ha fumana kuli mukwenyan'a hae ki mwan'a Libanambanda, munn'a hae

wa pili; Libanambanda ni yena a makazwa ki kezo yeo ni haike yena ne ku sa mu bilaezi sina kezo ye mo ne i sisitela Sepo kwa pilu.

Kacikici ni munn'a hae ba fumana musebezi ka bubebe wa bualafi mwa sipatela sa Mupao ili fa Boma ye bizwa Kutwela. Kalafo ya bona ya ya kabubo mi ba oliswa hahulu ki nyangela. Munna-muhulu Libanambanda ni yena a ipumanela musebezi wa bumanjinela ka bubebe mi a ba mueteleli wa misebezi ya mwa mikwakwa, linjanji ni mitano. Kacikici a lika ku tabisa mushemi wa hae ka likezo kono ni cwale musali-muhulu na sa zwafile pilu bakeñi sa linonge buñata. Sepo a yonga mubili. Kacikici ni ha na likile ku tabaka bo mahe lindonga za mubili ni teñi musali-muhulu Sepo a zwelapili ku ñwafñuluka mi a bilaeza hahulu Kacikici. Muta Sepo a taluseza Kacikici kuli Libanambanda ne i li yena munna ya na mu nyalanga, mwana a komoka hahulu. Taba yeo ya makaza Tung-wong ha i zibiswa mi batu kaufela ne ba li Kacikici ni Tung-wong ba tisize sitangu. Silimo sa tokwa ku binduka mi musali muhulu Sepo a timela mi situpu sa hae ha si pimilwe kwa fumaneha kuli na bulailwe ki butuku bwa pilu bo ne bu mu kwacisize ka sipundumukela.

Situpu sa Sepo sa yo bulukwa mwa lizulu la Malendele mabapa ni Sifwambai sa Mwanamanda. Sepo, mukunyandela, a siliswa ki undiwanyangela mi bupilo bwa hae ya ba lishitanguti la kamita mi ba lipilu ze yemezi mwa halimu ne ba konka ka yena ili kupuzo ya bupilo bwa hae.

TALUSO YA MANZWI MWA KALULO YA 12

sitangu—mitolo, ku tolelwa; ki nto ye sa libelelwi ku ezahala silankwe—ki mutu yo mukima, ya zindile; singangalume, ki mutu ya kolile ya na ni mubili

Mupao—fa masilelo a nuka, lisa kapa mulapo

Kutwela—ku yo bona sika mo si inezi ni ku yo bulela kapa ku ñusa se si bonwi

Malendele—masholi kapa lisinyi ze fitelelize

Sifwambai—siko mo ne ku fitanga nuka kale; ki nuka ye shwile kapa ye tibani

Mwanamanda—mwan'a kaizeli; ki mutu wa sisomo kapa lisomo

lishitanguti—pulelo ya ku ikupuza za ikale; likande le li swana sina matangu

Bo Simataa Akapelwa ba. pepezwi mwa Litokelo mwa sikiliti sa Sesheke ka silimo sa 1939. Ba keni sikolo fa Mwandí (Sesheke), kwa Lukona, Sefula, Evelyn Hone College, ni kwa Perth, Australia. Ba lutile fa Coillard Boys' School mwa Libingi, Monze Primary School, Linda (Livingstone Day) Secondary School ni kwa Malcolm

Moffat Teacher Training College. Ha ne ba nola buka ye ne ba sweli situlo sa bu Education Officer, Ministry of Education.

Bupilo Bwa Sepo ki buka moo ku iputezi tuto ye tuna ku mubali ya lakaza ku ikatulusa, ni ku mwan'a sikolo ya ituta puo ya Silozi.

SEPO ki musizana yo munde, mwan'a ndwalume. Buka ye i talusa za sikolo sa hae ni linyalo la hae ku muituti wa sifanu;

GRUGOW LIBANAMBANDA, munn'a Sepo, a mu keyela a man'o ya kwa lituto ze pahami kwa Costa Rica;

Lu utwa hape za linyalo la Sepo la bubeli ku KUSHWAMALENA, siconi sa mwa tolopo ya likangate mwa buse mo ku pila Maswina, Makaranga, Mahumbe ni mishobi ye minwi cwalo;

KACIKICI, mwan'a Sepo wa ku pepa ku Grugow Libanambanda, u tolela naha . . . Bunde bu suluhile!